

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATS

- Intendent *Per H. Falck* och antikvarie *Göran Tegnér*, Stockholm: "Gambla Hr Sten Stures Skåp". Kring en handteckning från 1600-talet 65
"Der Schrank Herrn Sten Stures des älteren" 77

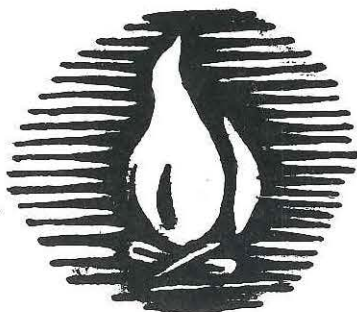
ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Fil. kand. *Bo G. Nilsson*, Stockholm: Levnads-historisk forskning 79
Barbro Bursell: Anläggarna. Anmäld av fil. dr *Anders Björklund*, Stockholm 85
Christman Ehrström (red.): Moskva brinner. Anmäld av docent *Mats Hellspång*, Stockholm 87
Ulf Högberg: Svagårens barn. Anmäld av *Mats Hellspång* 89

- Kulturen 1983 och 1984. Anmäld av förste intendent *Jonas Berg*, Stockholm 90
Rune Bunte, Sven Gaunitz & Lars-Erik Bor-gegård: Vindeln. Anmäld av tf professor *Göran Rosander*, Oslo 91

KORTA BOKNOTISER

- Acke Ericsson: Litteratur om Albo härad .. 94
Mora. Ur Mora, Sollerö, Venjans och Våm-hus socknars historia 95
Göte Brink: Fönster åt gården och I takt med tiden 96
Viktor Gustafson: Jaktminnen från Dalarnas finnskogar 96
Maj Nodermann: Från Altranstädt till Delsbo 97
Ödesjulen i Lemmeshult 1868 97

RIG · ÅRGÅNG 68 · HÄFTE 3

1985

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Generaldirektör *Gunnar Petri*
Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION:

Professor *Nils-Arvid Bringéus*
Docent *Mats Hellspong*, Rigs redaktör
Docent *Elisabet Hidemark*
Intendent *Hans Medelius*
Ansvarig utgivare: Docent Elisabet Hidemark

Redaktionens adress: Docent Mats Hellspong, Institutet för folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm. Telefon 08/22 41 20

Års- och prenumerationsavgift 50:—
Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1985

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

”Gambla Hr Sten Stures Skåp”

Kring en handteckning från 1600-talet

Av Per H. Falck och Göran Tegnér

I riksarkivets kart- och planschsamling förvaras en handteckning av stort kulturhistoriskt intresse. Teckningen föreställer ett kraftigt skåp med beslag och dekorativa element av senmedeltida karaktär (fig. 1). På framträdande plats pryds skåpet av Sten Stures och hans maka Ingeborg Åkesdotters (Tott) vapensköldar.¹ Den beledsagande texten lyder:

Detta ähr Gambla Hr Sten Stures Skåp, som är giort 1478, och / war 50 år gammalt när kon. Gustaff det igenfann 1528, och tå war reda / den wänstra Skåpdören borta som fruns wapn stod på, dherföre kon. / Gustaff läät en ny dör

¹ Teckningen påträffades i riksarkivet på 1950-talet av 1. arkivarien Jan Liedgren. Den låg då i en bunt ”Biographica Suppl” med tillägget ”Åtskilligt plockat ur Genealogica”. Teckningen var 1959 utställd i Vitterhetsakademiens utställning ”Ad Patriam illustrandam” och överfördes samma år till kart- och planschsamlingen (Utan känd proveniens, nr 739, mindre format). Den omnämndes av Liedgren 1981 i en uppsats ”Arkivförteckning och gallring under svensk medeltid”. Prof. Gösta Berg har påpekat teckningens existens för författarna. Tryckningen av färgbilden har bekostats av Kungl. Patriotiska Sällskapet.

föregiöra och sitt wapn påsättia har 7 dörar / och 7 låsar, af hwilka 3 ära behållne uthan nycklar, och 4 borto. Sam / maledes några Träalistor borta, som behöfwas förfärdigas igen² (fig 2).

Skåpet är först uppritat med blyerts, som därefter fyllts i med tusch. Linjal har använts där så varit möjligt. Slutligen har vapensköldar och dekorativa detaljer färglagts i akvarell. Bilden är rätt valhänt gjord och ger ej intryck av att ha utförts av någon driven tecknare. Dock kan man nog påstå att vapenbilder och ornamentik är något bättre utförda än det övriga. Syftningslinjer från den underliggande blyertsteckningen har inte avlägsnats.

Teckningen förvaras i ett omslag med påskriften: ”Sten Sture den äldres och Gustaf Wasas Skåp ritadt av Hadorph.”³

² FK Carl Magnus Rosell har haft vänligheten att göra dels en skriftprovsanalys och dels en transkribering av hela texten.

³ Enligt en senare anteckning på omslaget är påskriften gjord av A. G. Oxenstierna. Dennes identifiering av Hadorphs handstil har bekräftats av Carl Magnus Rosell.

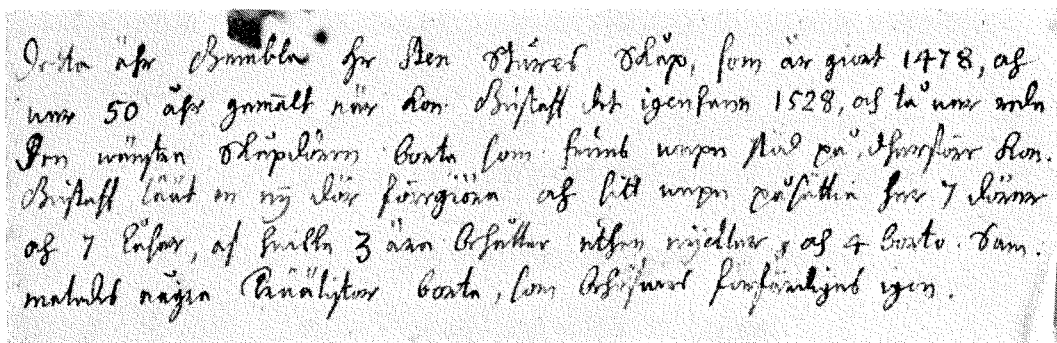

Fig. 2 Den beskrivande texten under teckningen. (Foto RA). — Der beschreibende Text unter der Zeichnung.

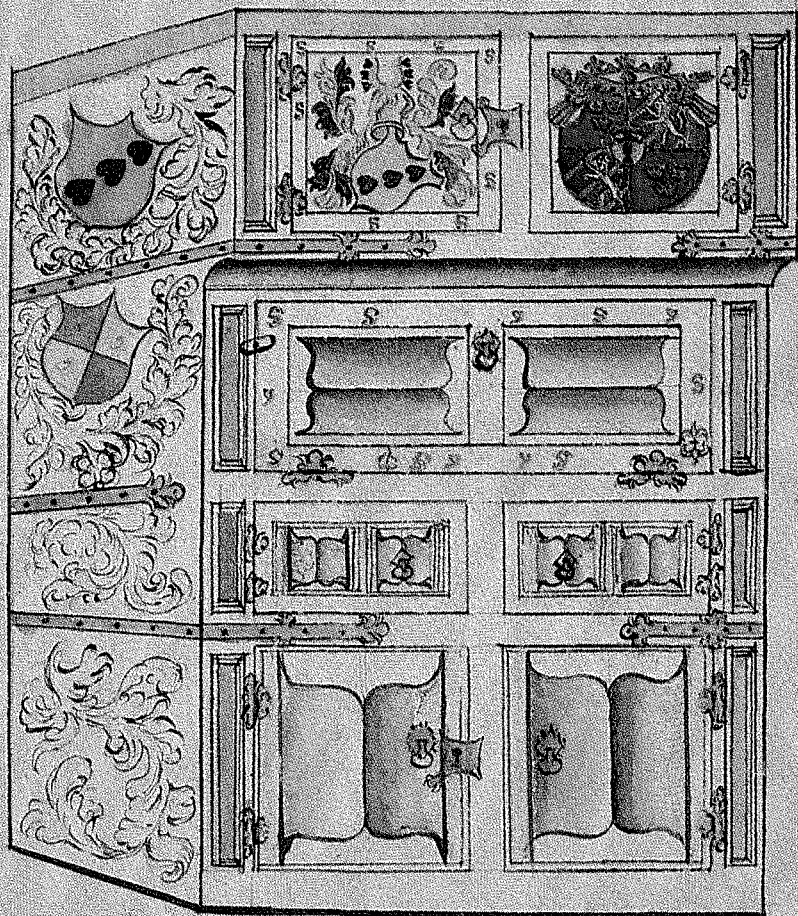
För att senare kunna placera teckningen i ett tids- och rumssammanhang kan det redan här vara på sin plats att ge några data om Johan Hadorphs verksamhet. Hadorph, som var född år 1630, hade 1666 av riks- och universitetskanslern Magnus Gabriel De la Gardie som assessor knutits till det nyinrättade antikvitetskollegiet i Uppsala (Liedgren 1969, s 697 ff).

Från 1660-talets mitt och under större delen av sitt återstående liv — han dog 1693 — företog Hadorph nästan varje år resor i landsorten där han gjorde uppteckningar samt efterforskade, beskrev och lät rita av bl. a. alla typer av antika föremål, byggnader och fasta och lösa fornlämningar. Detta skedde delvis som en uppföljning av 1666 års plakat om rannsakingar efter antikviteter. Att låta rita av och beskriva ett historiskt monument av Stureskåpets karaktär bör utan tvivel ha legat helt i linje med antikvitetskollegiets uppgifter. År 1676 utnämndes Hadorph till arkivsekreterare och fick sina ämbetslokaler invid riks- och kansliarkivet i slottet Tre Kronor (H. Schück 1933, s 266).

Hadorph medförde alltid ritare på sina resor. De små skisser av vapen och dylikt av hans hand, som kan studeras på hans anteckningsblad, visar honom som en mycket öövad tecknare (Wennberg 1917, s 13). Den relativt drivna hand, som utfört akantusornamentik, vapenbilder och skuggningar på bilden av Sten Stures skåp, kan därför knappast vara Hadorphs egen. Tekniskt överensstämmer skåpritningen helt med den teknik, som Hadorph låtit använda i "Afritningar af Kyrkor och Kyrkovapen i Upland", som tillkom åren 1676–85 (Wennberg 1917, s 6). Dessa är först uppritade med blyerts med hjälp av linjal och därefter har teckningen fyllts i med tusch. Den underliggande teckningen med syftningslinjer är inte sällan synlig. Vapenbilderna är målade i vattenfärg.

De antikvariska teckningar, som tillkommit under Hadorphs ledning, ser inte mycket ut för världen om man t. ex. jämför dem med de av rudbeckiansk chauvinism präglade Sueciabilderna, som tillkom vid ungefär samma tid. I motsats till dessa präglas de i stället av en trovärdighet, som anses utmärkande för Johan

”Gambla Hr Sten Stures Skåp”

Det är ett exemplar för den äldres skåp, som är gjort 14
mars 50 år gammalt när den Kristoffelt igenfanns 1528, och ta

Fig. 1 ”Sten Sture den äldres och Gustaf Wasas skåp”. Kart- och plansamlingen (Utan känd proveniens nr 739, mindre format. RA. Foto RA). — ”Sten Sture d. ä. und Gustaf Wasas Schrank”.

Hadorphs verksamhet (Wennberg 1917, s 32). Denna egenskap är givetvis värdefull att känna till då man som här skall bedöma ett icke bevarat föremål utifrån en teckning.

Om man bortser från Stureskåpets rika, dekorativa skrud var det av allt att döma påfallande enkelt till sin utformning och saknade såväl krönlist som sockel. Kanske var det dock dessa trälister, som saknades enligt Hadorphs beskrivning (jfr ovan). Den blockartade tyngden förstärktes av den något framspringande överdelen. Skåpstommen var på romanskt vis sammansatt av grova, stående plankor och dessa hölls samman av tre smäckra, horisontala järnband. Skåpet var inrett med fyra hyllplan, som i exteriören svarade mot sex skåpluckor, parvis ställda, samt en nedfällbar klaff. Klaff och luckor var av allt att döma konstruerade enligt den nya teknik med ramverk och fyllning, som börjar sprida sig under 1400-talet (Kreisel 1968, s 34). Möblerna kunde härigenom göras väsentligt lättare och man kunde också i stor utsträckning undvika att virket slog sig eller fick torksprickor. Denna för gotiken nya princip möter vi här sannolikt för första gången på en möbel i Sverige. Det kan dock självfallet även röra sig om en pseudokonstruktion, alltså enbart dekorativa utsparningar i det massiva trävirket avsedda att ge sken av en verklig konstruktion. En sådan möter vi i predikstolen från Hogstads kyrka i Östergötland, nu i Statens historiska museum. Dekoren, en fullt utbildad veckornamentik, är här skulpterad i den massiva plankan och ligger i utsparat fält. Predikstolen dateras på allmänt stilistiska grunder till 1500-talets första hälft.

De smidda järnbeslagen på Stureskå-

pet, gångjärn, nyckelskyltar och bygelformade dragringar är av för senmedeltiden allmän karaktär.

Klaffen och de båda undre luckparen hade fyllningar med dekor av en bred, enkel veckornamentik. De skuggningar, som gjorts på ornamenten, avser sannolikt att visa att dessa var utförda i relief. Denna veckornamentik uppträder i Nederländerna vid 1400-talets början (Kreisel 1968, s 32). Motivet anses ha sitt ursprung i den tekniska bearbetningen av ek och breder under århundradet ut sig i hela det gotiska eksnickeriområdet i Västeuropa (von Falke 1924, s XXXV). Från en tidig utvecklingsfas med bred, enkel dekor av den typ, som återfinns på Stureskåpet, går veckornamentiken mot ett alltmer komplicerat mönster av smala vulster och hålkälar, s. k. pergamentrulleornamentik.

Skåpets rika dekor var till betydande del heraldisk.⁴ På den ena gaveln samt på de båda övre skåpluckorna återfanns Stureättens tre sjöblad och Tottarnas kvadrerade sköld. I målade vapenbilder framträdde här den vid skåpets tillkomst 36-årige riksföreståndaren i sin förening med Ingeborg Åkesdotter av den mäktiga Tottska ätten. Skåpets karaktär av förnäm rangmöbel, vilken på framträdande plats skulle manifesteras de båda ätternas förening, får anses fullt klar.

På den av Gustav Vasa nyinsatta eller möjligen blott reparerade skåpluckan – gångjärnsbeslagen förefaller att vara de ursprungliga – vilken buri Ingeborg Åkesdotters vapenbild har kungen låtit måla sitt eget vapen. Den ostyckade

⁴ Dr phil. Ch. von Warnstedt har granskat de heraldiska emblemen och lämnat värdefulla uppgifter bl. a. rörande dateringen av Gustav Vasas vapensköld.

hjärtskölden används av kungen fram till 1540-talets ingång, vilket ger en datering av reparationsarbetet på skåpet, som kan sägas i grova drag bekräfta Hadorphs uppgift.

Vapensköldarna på skåpets gavel omges på teckningen av en yvig akantusornamentik av ett slag, som känns främmande för det sena 1400-talets lövverk, men som däremot var högsta mode 200 år senare när teckningen bör ha tillkommit.⁵ Här måste man nog räkna med att den tecknare, som Hadorph använt för uppgiften, haft svårt att frigöra sig från sin egen tids frodiga och ymnigt förekommande akantusflora.

Sten Stures skåp var av allt att döma stort. Måtten kan man beräkna med hjälp av den alnsticka, som finns inlagd på teckningen. Rydaholmsalnen, vilken sedan 1604 gällde som riksläkare uppgick till 59,38 cm (Jansson 1950, s 9). Höjden kan på så sätt beräknas till knappt 4 alnar (ca 230 cm) och bredden till 2 1/2 alnar (ca 150 cm). Djupmättet är något oklarare. Perspektivet är uppenbarligen inte korrekt utfört. Skåpets djup bleve i så fall helt orimligt. Samma är emellertid inte sällan fallet med Hadorphs kyrkoritningar. Wennberg konstaterar att ”Uppfattningen av perspektivet . . . visar sig för det mesta ganska felaktig” (Wennberg 1917, s 6). Troligen skall djupmättet i stället avläsas direkt efter alnstickan och utan perspektivisk förkortning. Djupmättet vid golvet var i så fall 7/8 aln (53 cm) och vid det något framspringande krön-

partiet drygt 1 aln (ca 63 cm). Djupmättet blir då fullt normalt och förhållandet till bredden (1:3) ger skåpet smäckrare proportioner och förtar mycket av den klumpighet, som vidlåder bilden.

Sten Stures skåp representerar en skåptyp, som har sitt kärnområde i nordvästra Tyskland med centrum i Lüneburg. Där utvecklades under 1400-talets senare del en typ av skänkskåp, som kallades Schenkschywe (Passarge 1928, s 83 ff). Möbeln kännetecknas av en nedfällbar klaff ungefär mitt på framsidan, fastsatt i en kedja eller stödd mot ett gaffelformat järn.

Schywe/Schive var det lågtyska ordet för Scheibe. Detta ord kunde bl. a. betyda bordsskiva och skänkskivan var alltså helt enkelt ett vid skåpet anbragt, nedfällbart bord (Kreisel 1968, s 35). Vid detta kredensades mat och dryck⁶ och i skåputrymmena innanför förvarades husets dyrbarheter i form av kannor, pokaler, glas och fat. Skänkskivan var alltså en ytterst framträdande representationsmöbel.

De flesta av de många praktfulla skänkskivor som bevarats är från 1500- och 1600-talen. Möbeln vann stor popularitet och kom att utgöra mästarstycke för snickarna i Lüneburg ända fram till 1670-talet (Passarge 1928, s 84). Skänkskivan var emellertid fullt utbildad redan under 1400-talets sista del. I rådhuset i Lüneburg finns två skänkskivor, som kunnat dateras till omkring 1480 (von Falke 1924, s 79) (fig. 3). Dessa är vägghasta dvs. placerade i murnischer. Till sin

⁵ Möjligen kan man säga att visst bladverk i Roslagsbro kyrkas korvalvmålningar — av Cornell och Wallin (1964, Tafeln 16–17) betraktat som gesällarbete — utmärks av samma frodighet. Enligt en nu försvunnen inskrift tillkom målningarna 1471.

⁶ Före en måltid lät en furste anställa prov med mat och dryck för att försäkra sig och gästerna om att det som skulle serveras inte var förgiftat.

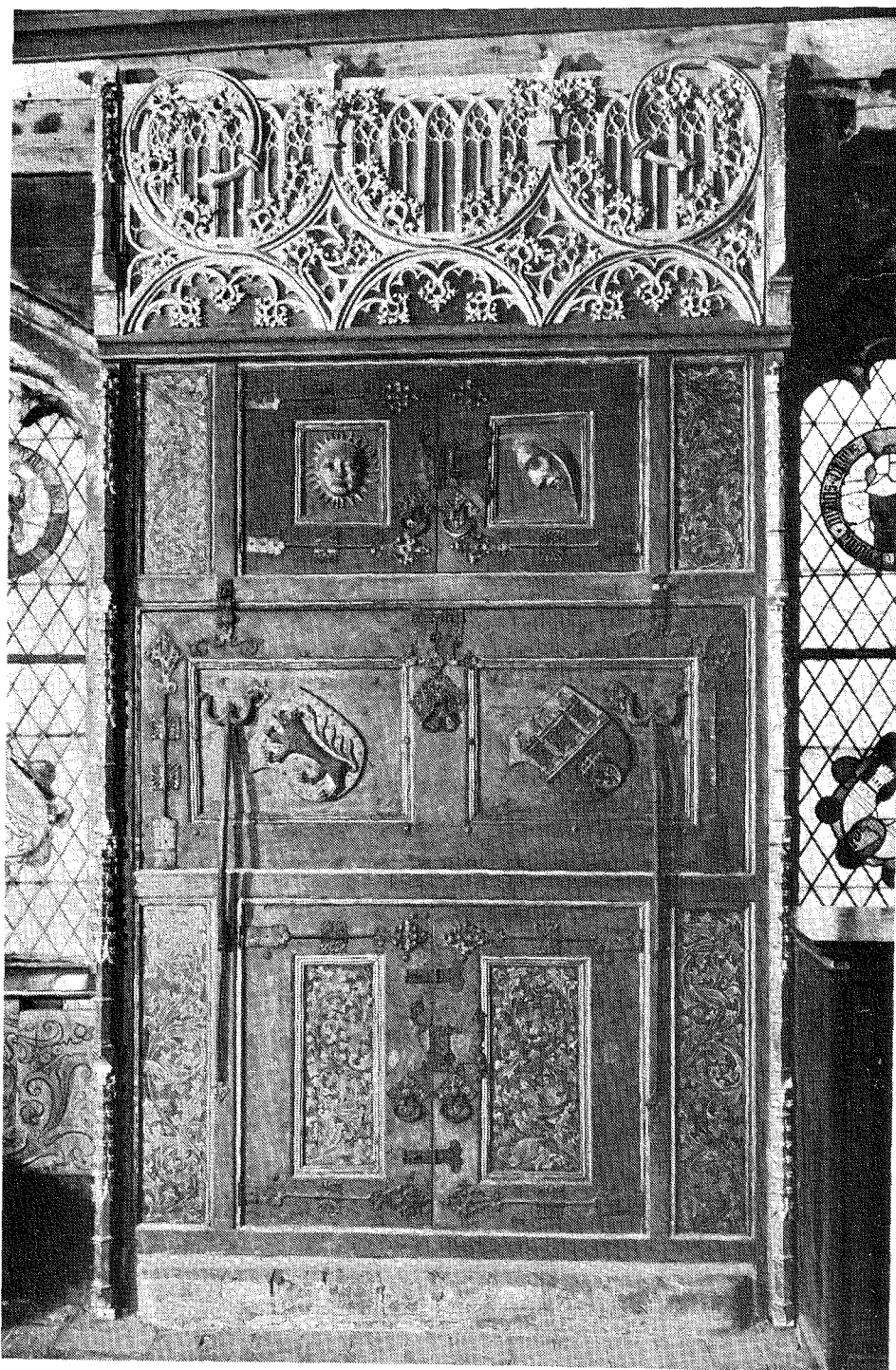

Fig. 3 Skänkskiva, ca 1480. Rådhuset i Lüneburg (efter Kreisel). — Schenkschywe.

allmänna uppbyggnad av fasaden ansluter de till Stureskåpet. Den sengotiska dekoren på de båda skåpen har dock ingen egentlig anknytning till Stureskåpet. Ett par decennier yngre är en annan skänkskiva, också den från Lüneburg (Kunstgewerbemuseum, Berlin. Förstörd i 2:a världskriget; von Falke 1924, s 78:1) (fig. 4). Uppbyggnaden är i huvudsak densamma men dekoren av annat slag och utgörs här liksom på Stureskåpet av veckornamentik, dock i en senare utvecklingsfas. – Även utanför det egentliga kärnområdet finns dock relevant jämförelsematerial. En interiörbild ur en flamländsk illuminerad handskrift, daterad till ca 1470 skildrar Belsassars gästabud (La Bible Historiale. British Library, Royal Ms. 15 D I, f 45) (fig. 5)⁷. Till höger invid bordets kortända står ett fristående skänkskåp med en öppen underdel, vilken ger plats för tvättfat och handkanna (skåpet är sannolikt en utvecklingsform av den fransk-nederländska dressoiren). Om underdelen i viss mån skiljer sig från Stureskåpet, som ju har det höga nedre utrymmet slutet med luckor, visar i stället skåpets överdel desto större likheter. Ungefär på mitten en nedfällbar klaff samt över och under denna skåpluckor, möjligen flankerade av rektangulära fyllningar. På de undre ser man tydligt veckornamentik av samma breda, tidiga typ som på Stureskåpet. Skåpet bör utan tvivel vara ett utvecklingsled till den färdiga skänkskivan och står allmänt i mycket nära släktskap med Sten Stures skåp.

⁷ Fru Inga-Britt Wollin, som i en seminarieuppsats behandlat den äldre vasatidens heminredning, har med största tillmötesgående ställt material och däribland denna bild till förf:s förfogande.

Från nordvästra Tyskland sträckte sig skänkskivans utbredningsområde genom Schleswig-Holstein upp i Danmark, varifrån ett flertal relativt tidiga och till del även högklassiga möbler av denna typ bevarats (Passarge 1928).⁸ Från svenskt område däremot finns just inget material bevarat. Sannolikt från Västergötland är dock en skänkskiva, som möjligen kan dateras till 1500-talets slut (Erixon 1938, s 69) (fig. 6). Trots den sena dateringen är den av visst intresse. Krönpartiet är nämligen här liksom på Stureskåpet något framspringande, en anordning som inte har kunnat påträffas på någon annan jämförbar möbel från den aktuella tiden. Erixon anser detta bero på "att typen utgör en korsning mellan ståndskåp och skänkskåp med öppen mellandel eller stolpskåp". Sedan Stureskåpet nu kommit in i bilden får denna utveckling alltså tänkas äga rum redan på 1470-talet, vilket gör Erixons hypotes mindre sannolik.

Om än inga ytterligare skänkskivor från 1500-talet veterligen kommit att bevaras i vårt land, saknas dock inte arkivaliska belägg för att skänkskivor verkligen funnits. I de kungliga fatbursinventarierna från slotten och kungsgårdarna, som började föras under Gustav Vasas tid, finner man ganska få uppgifter om möbler, vilket möjligen sammanhänger med att de flesta möbler varit väggfasta. I inventariet för Nyköpingshus 1555 nämns dock i kungsmaket två och i borgstugan en skänkskiva (Wollin 1973, s 5). Ett knappt decennium senare, 1564, redovisas i Erik XIV:s silverinventarium bl. a.

⁸ Ett skåp, sannolikt en skänkskiva från 1500-talet i Göteborgs Historiska Museum (GM:2112), visar nära överensstämmelser med vissa danska sengotiska skåp och kan därför vara av danskt ursprung.

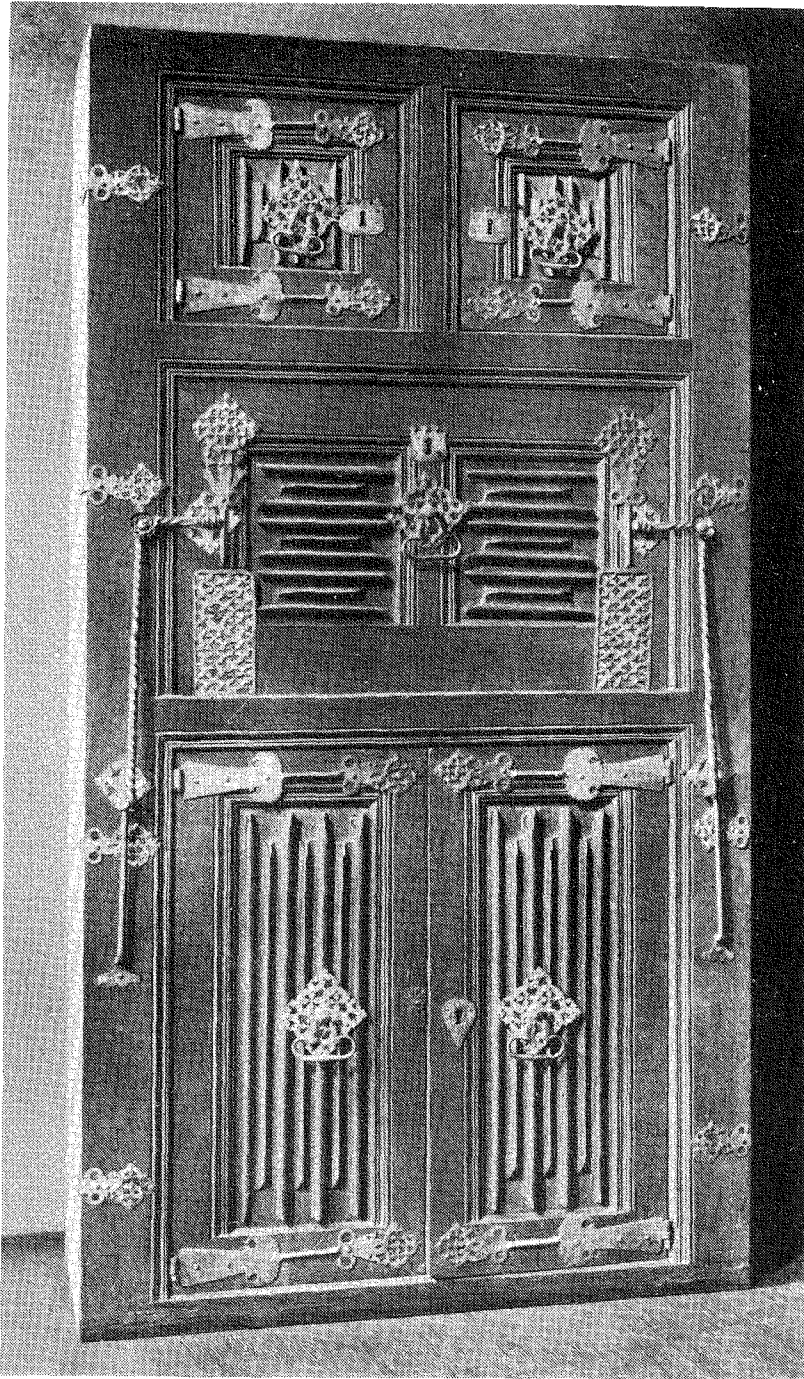

Fig. 4 Skänkskiva från Lüneburg, ca 1500. Tidigare i Kunstgewerbemuseum Berlin (efter von Falke). — Schenkschwe aus Lüneburg. Ehemals im Berliner Kunstgewerbemuseum.

Fig. 5 Belsassars gästabud (detalj). Guyert des Moulins, La Bible Historial Brügge 1470. British Library, Royal Ms 15 D I, f 45. – Belsassars Gastmahl.

”Köpthe Credentz och andre partzeler som skencke skeffuan tillijde” (Källström 1941, s 128 ff). Erik Tegel, Erik XIV:s historiograf, omnämner vad som skulle beställas till en ”Kongeligh schenke skiffue ... synnerligen medt förgyllte Handkanner, Bäcken och Saltkaar” (Karlsson 1945, s 286). I samband med systemen Elisabets giftermål 1581 upprättades ett inventarium och även där förtecknades en ”Skänckie skiffwe” med föremål av guld, silver och porslin (Wollin 1973, s 7).⁹ De anförda exemplen visar att skänkskivan under äldre Vasatid var väl förankrad i furstlig miljö. En uppgift 1602 i gårdsräkenskaperna från det Bielkeska Salsta om två små skänkskivor visar slutligen att möbeltypen då också förekom åtminstone inom de högadliga familjernas krets (Wollin 1973, s 6).

Sten Stures skänkskåp intar som medeltida möbel en särställning, dels genom sin koppling till en historiskt känd person, dels och framför allt genom sin exakta och tidiga datering. De nordtyska skänkskivor som bevarats och som kunnat hänföras till 1400-talet eller ca 1500 är få och de är alla daterade på stilkritiska grunder, vilket med det begränsade jämförelsematerial, som står till buds, med all sannolikhet kan ge en icke helt obetydlig felmarginal. Att säga att Stureskåpet med sin datering till år 1478 är det äldsta kända vore därför att i dagens läge dra alltför långtgående slutsatser.

Vad man däremot bör understryka är att Stureskåpet representerar ett nytt och viktigt stadium i den medeltida möbelns utveckling. Från sitt fullständiga vägg-

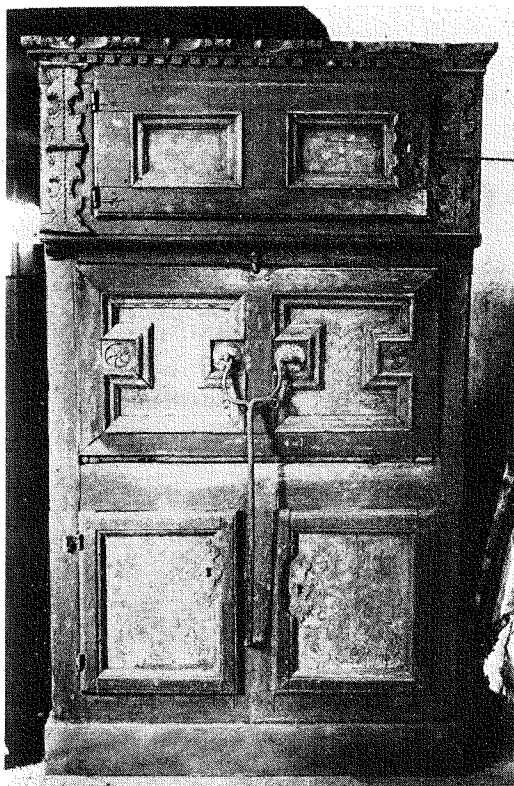

Fig. 6 Skänkskiva med framspringande krönparti. Sannolikt Västergötland, 1500-talets slut (efter Erixon). — Schenkschywe mit hervorspringender oberer Kranzpartie. Västergötland (?). Ende 16. Jahrhundert.

beroende — skåpet var ursprungligen endast en dörr framför en så småningom brädfodrad nisch i muren — lösgörs skåpet under senmedeltiden från väggen och blir en flyttbar möbel (se t. ex. Svenskt möbellexikon, Skåp). De båda skåpen i Lüneburgs rådhus (fig. 3) står ännu kvar i muren medan Berlinskåpet (fig. 4) tagit ett steg framåt och åtminstone rent praktiskt släppt muren. Men sidorna står släta och stumma och ger nästan intryck av att endast bestå av den gamla brädfodringen i murnischen. Med Sten Stures skänkskiva kommer något nytt. Här är

⁹ Inventarium över kungliga familjens husgeråd: 1581, 6 juni inventarium på furstinnan fru Elisabets ... klenoder. Slottsarkivet (Wollin 1973, s. 7).

möbeln inte blott lösgjord från väggen i rent tekniskt hänseende utan här har man gått steget längre och t. o. m. gjort gaveln till skådeyta, nästan jämbördig med fasaden. Stureskåpet var utan tvekan en modern möbel då det tillverkades och dateringen är därför ett värdefullt bidrag till det profana skåpets utvecklingshistoria.

Då det gäller Stureskåpets stilistiska tillhörighet har ovan framhållits de allmänna likheterna med de tidiga skänkskivorna inom Lüneburgerkretsen men också vad gäller vissa detaljer med en skänkmöbel, som avbildas i en flamländsk handskrift från 1400-talets senare del. Att utifrån dessa allmänna stildrag försöka besvara frågan var Sten Stures skänkskiva tillverkad — om den var ett importarbete eller om den tillverkats i Stockholm — är dock att pressa materialet, dvs. Johan Hadorphs teckning, för hårt. Rent allmänt kan man dock visa på olika möjligheter. I Stockholm utgjorde under 1400-talet ett nordtyskt borgerskap av köpmän och hantverkare ett dominerande inslag i befolkningsbilden (A. Schück 1938, s 145 f). Med de täta kontakterna mellan dem och hemstäderna har säkert nyheter även rörande detaljer i bostadsskicket snabbt kunnat spridas till Stockholm. Importerade möbler har därvid också kunnat tjäna som förebild. Detta torde dock förutsätta att möbeltypen varit färdigbildad och någorlunda etablerad redan på 1460-talet eller vid 1470-talets ingång. Men lika gärna kan man naturligtvis tänka sig att skåpet importerats från Nordtyskland. Vill man tänka sig ett ursprung inom flandriskt område, kan man erinra om att redan på 1470-talet görs svenska beställningar av altarskåp i Nederländerna (Cornell 1944, s

110 ff). Dessa anses ha förmedlats via Lübeck. Kanaler fanns alltså redan etablerade.

Om vi så övergår till att betrakta teckningens skåp som historiskt objekt, kan man anse dess anknytning till Sten Sture som helt säker, och sannolikt som orsaken till att det bevarats. Skåptypens huvudsakliga användning har berörts ovan, och även om det är ofruktbart att spekulera, kan man konstatera att det genom sina ordentliga lås och kraftiga konstruktion var lämplig förvaring för diverse föremål av värdefull karaktär, såsom smycken, husgeråd av ädelmetall, reda penningar och viktiga brev och handlingar. Som godspolitiker måste Sten Sture t. ex. ha haft behov av säker förvaringsplats för sitt arkiv av godshandlingar, som ju måste ha betraktats som personliga.

Var har då skåpet stått under Sten Stures tid, och var har Gustav Vasa "igenfunnit" det år 1528? Något säkert svar på dessa frågor kan inte lämnas, men man kan ändå resonera något kring problematiken.

Skåpet har inga handtag eller andra anordningar för att underlätta flyttningar, utan man får betrakta det som en "fast" möbel, som på grund av sin tyngd inte flyttades omkring i onödan; sådant som man skulle ha med sig förvarades snarast i kistor. Vi vet inte hur många skåp en person i Sten Stures ställning kan ha ägt, och något Sten Stures testamente är såvitt bekant inte bevarat. Sten Sture var en av sin tids största jordägare, med godskoncentrationer i östra Småland och i Mälardalen, men i vilken utsträckning huvudgårdarna i hans godscomplex, Grönskog och Strömserum i Småland och Rävsnäs i Södermanland, också var in-

redda bostäder för längre vistelser är svårt att säga. Gripsholm, hans sätesgård från 1472, bör ha varit det. På något av dessa ställen – eller i Stockholm – kan skåpet ha haft sin plats, men om det testamentrades bort eller stod kvar efter Sten Stures och fru Ingeborgs död är en öppen fråga. Kanske kan året för återfinnande, 1528, utgöra en ledtråd. Det året lyckades nämligen Gustav Vasa i en arvs tvist få sig 2/3 av Sten Stures köpegods tilldömda genom en dom i Nya Lödöse (Lundholm 1956, s 226). Skåpet kan ha stått på något gods som kom i kungens händer genom denna dom, men det kan lika gärna ha stått undanställt på något av de Sten Stures arvegods, som Gustav Vasa redan tidigare disponerade, och av en slump påträffats just 1528.

Var förvarades skåpet då under Gustav Vasas tid? Några inventarieförteckningar som ger svar på den frågan finns veterligen inte bevarade. Men eftersom kungen ägnade skåpet en sådan omsorg att han – enligt Hadorph – lät göra en ny lucka och på den lät måla upp riksvapnet, är det sannolikt att han gav det en framträdande placering, troligen på Tre Kronor, och det ligger nog ändå närmast till hands att förmoda att det också var där han påträffade det. Om det nu inte helt enkelt var för nyttans skull som den praktiske och ekonomiske Gustav Vasa lät renovera skåpet, är det ju möjligt att det var ett legendomsusat skåp han återfann, ett ”Gamble Sten Stures skåp”, som på ett eller annat sätt symboliserat hans maktställning, och att det därför låg i kungens intresse att betona sitt släktskap med Sturarna genom att koppla Vasavapnet med Sten Stures tre sjöblad.

På detta stadium i framställningen

finns det anledning att något gå in på riksarkivets framväxt. En fastare organisation av riksarkivet har vi inte förrän med 1618 års kansliordning, men ett centralt arkiv började växa fram genom Gustav Vasa. Det dröjde länge innan det fanns något som kan kallas ändamålsenliga arkivlokaler, utan handlingarna förvarades i olika rum i slottet med ökade utrymmes- och hanteringsproblem allteftersom arkivet växte. En omdiskuterad uppgift finns i Messenius’ Stockholmskrönika, där det uppges att de ”äldsta och bästa” handlingarna var inlåsta i ett ”tjockt valv”, men ändå förstördes vid en brand på slottet 1525 (Bergh 1916, s 248 ff).

När Karl IX övertog regeringen 1592 blev det en viss förbättring, då de viktigaste handlingarna fick sin förvaring i skåp i kansliet, som var inrymt i en av Johan III uppförd byggnad i slottets nordvästra del. Men utrymmet var ändå otillräckligt och man fick nya lokaler omkring 1630. Hur arkivalierna var ordnade i de tre rum eller valv som riksarkivet disponerade, beskrivs i en översiktsförteckning, som är av stort intresse när det gäller Stureskåpets historia. Den är upprättad av Erik Larsson Runell, som från 1631 var underställd Jonas Bure i riks-kansliet, och förtecknar, rum för rum, vad arkivets olika skåp innehöll (Bergh 1916, s 278 f). På baksidan är antecknat med Jonas Bures stil: ”Sakerna in archivo, huru de nu lagde äro ad 1 augusti 1637.” Skåpen har fått beteckningar efter regenterna: ”K. Gustaf I:s skåp”, ”K. Eriks skåp” etc, och innehåller handlingar från respektive kungs regeringstid. Såsom stående i det andra och mellersta rummet nämns ”G. Steen Stures Skååp”, som uppges innehålla

1. Lübyiske gamle Handlingar
2. Keiserlighe, Tyske, Furstelighe och Städernas handlingar, gamle
3. Dansiks Stadh
4. lifflenske åthskillige Handlingar
5. Nederlanske
6. Englske uthj K. Erichz tidh
7. Polnske

Inga av dessa handlingar verkar ha någon som helst anknytning till Sten Sture; den gemensamma nämnaren är i stället utlandet. I detta fall har skåpets benämning alltså ingenting med dess innehåll att göra, utan själva skåpet måste i stället på något sätt vara direkt associerat med Sten Sture d.ä. Det torde inte vara för djärvt att förmoda att det här är frågan om det skåp som något trettio år senare dokumenteras av Johan Hadorph, som från 1665 hade fritt tillträde till riksarkivet för att studera och göra avskrifter och även fick låna volymer för studium. Han var vid denna tid bosatt i Uppsala, varifrån han flyttade först 1676; häfter tycks han ha haft sin huvudsakliga verksamhet i Stockholm (Bergh 1916, s 79).

Hadorph kan alltså ha dokumenterat skåpet när som helst mellan 1665 och 1693, då han avled; möjligen kan man tolka handstilen i ritningens påskrift såsom tillhörande en gammal man — detta jämfört med ett skriftprov från 1666 (muntlig uppgift av Carl Magnus Rosell). Något definitivt kan givetvis inte sägas.

1643 flyttade riksarkivet in i nya lokaler i slottets östra del. I yngre översiktsförteckningar från 1600-talet (Bergh 1916, s 284 ff) nämns inte något Sten Stures skåp, men det är ju möjligt att det följde med till de nya lokalerna. Av allt att döma inreddes arkivet nu med nya

ändamålsenliga skåp, som gör det möjligt för Runell att i en förteckning från 1640-talet använda en blankett, som schematiskt visar en skåpfront med hyllor och tjugo lådor. Kanske behöll man Stureskåpet som sorteringskåp.

Var skåpet nu än stod, när Hadorph observerade och dokumenterade det, gick det helt säkert förlorat i slottsbranden 1697. Men genom en lycklig slump har ändå ett stycke svensk möbelhistoria genom Hadorphs flit räddats till eftervärlden.

Om än det möbelhistoriska värdet av att en avbildning av Sten Sture d.ä:s skänkskiva bevarats är odiskutabelt, så knyts kanske ändå det största intresset för möbeln just till det faktum, att den tillhört Sten Sture och att det är den enda profana möbel, som kan knytas till en svensk medeltida person. Som i blyxtbelysning ges vi här en skymt av den miljö som bildat den ceremoniella bakgrunden till en av den svenska senmedeltidens mest betydande och kanske tillika gåtfullaste personligheter.

Litteratur

- Bergh, S. 1916. Svenska riksarkivet 1618—1837. *Meddelanden från svenska riksarkivet. Ny följd II: 5.* Stockholm.
- Cornell, H. 1944. *Den svenska konstens historia från hedenhös till omkring 1800.* Stockholm.
- Cornell, H. & Wallin, S. 1964. *Der Meister von Roslagen.* Stockholm.
- Erixon, S. 1938. *Folklig möbelkultur i svenska bygder.* Stockholm.
- von Falke, O. 1924. *Deutsche Möbel des Mittelalters und der Renaissance.* Stuttgart.
- International Möbelhandbog I.* Köbenhavn 1945.
- Jansson, S. O. 1950. *Måttorbok.* Stockholm.
- Karlsson, W. 1945. *Ståt och vardag i stormaktstidens herremanshem.* Lund.

- Kreisel, H. 1968. *Die Kunst des deutschen Möbels*. München.
- Källström, O. 1941. Renässansen. *Svenskt silver-smide 1520–1850 I*. Stockholm
- Liedgren, J. 1969. Johan Hadorph. *Svenskt biografiskt lexikon 17*, s. 697–701. Stockholm.
- Arkivförteckning och gallring under svensk medeltid. *Arkivvetenskapliga studier, 5:e saml.* Göteborg.
- Lundholm, K-G. 1956. Sten Sture den äldre och stormännen. *Bibliotheca historica Lundensis III*. Lund.
- Passarge, W. 1928. Zur Stilgeschichtlichen Stellung der Schenkschive. *Festschrift*, Kunstgewerbemuseum Flensburg. Flensburg.
- Schück, A. 1938. Ur Sveriges medeltida befolkningshistoria. *Nordisk kultur II*. Stockholm.
- Schück, H. 1933. Minne av Johan Hadorph. *Svenska Akademiens handlingar 1933*. Stockholm.
- Wennberg, E. 1917. *Johan Hadorphs resor: Afritningar af Kyrkor och Kyrkoväpen i Upland, 1676–1685*. Stockholm.
- Wollin, I-B. 1973. *Heminredning vid 1500-talets mitt*. 3-betygsuppsats framlagd vid institutionen för konstvetenskap vid Göteborgs universitet (sten-cil).

Zusammenfassung

”Der Schrank Herrn Sten Stures des älteren” Um eine Zeichnung aus dem 17. Jahrhundert

Im schwedischen Reichsarchiv befindet sich eine aquarellierte Handzeichnung, die einen Schrank spätmittelalterlicher Art darstellt (Fig. 1–2). Nach dem begleitenden Text war der Schrank im Jahr 1478 angefertigt und gehörte dem schwedischen Ritter und Reichsverweser Sten Sture. Dessen und dessen Gattin Ingeborg Åkesdotter (Tott) Wappen nehmen einen hervortretenden Platz in der dekorativen Ausschmückung des Schrankes ein. Aus dem Text geht ausserdem hervor, dass der Schrank fünfzig Jahre später von König Gustav Vasa gefunden wurde; auch liess dieser eine neuingesetzte Türe mit seinem eigenen Wappen versehen.

Die Zeichnung ist nicht signiert. Aus einer späteren Hinzufügung geht jedoch hervor, was auch eine Schriftprobenanalyse bestätigt, dass nämlich der Text von Johan Hadorph (1630–93) geschrieben wurde. Hadorph zählte zu den führenden der frühen schwedischen Denkmalpflege und war im 1666 eingerichteten ”Antikvitetskollegium” und im 1692 eingerichteten ”Antikvitetsarkivet” tätig. Die Zeichnung ist wahrscheinlich um das Jahr 1680 entstanden. Das Zeichnungsmaterial, das unter Hadorphs Leitung entstanden ist, wird allgemein als sehr zuverlässig angesehen. Diese Bewertung ist in diesem Zusammenhang von Bedeutung. Der von Hadorph

benutzte Zeichner hat offensichtlich Schwierigkeiten gehabt, das spätgotische Laubwerk wiederzugeben. Ausserdem war er vermutlich von der zeitgenössischen Akanthusflora beeinflusst. Die allgemeine Bewertung wird dadurch jedoch nicht geschmälert.

Der Schrank ist offenbar auf dem Bild ohne perspektivische Verkürzung dargestellt. Dadurch sieht er ziemlich klobig aus, was sicherlich nicht der Wirklichkeit entsprach. Die Schrankmasse waren: 2,30 m, Breite 1,50 m, Tiefe 0,53 m.

Nach dem Bild zu urteilen gehört Sten Stures Schrank zu der Gruppe Schrankmöbel, die am Ende des 15. Jahrhunderts auftauchten und unter der Bezeichnung ”Schenkschywe” bekannt sind. Wir haben es hier mit dem bislang nördlichsten Beispiel dieses Möbeltyps zu tun. Der geographische Schwerpunkt der Schenkschywe lag im nordwestliche Deutschland, und aus bewahrtem Material scheint hervorzugehen, dass Dänemark die Nordgrenze deren Verbreitungsgebiets bildete. Es gibt jedoch archivische Belege dafür, dass Schenkschywen im schwedischen Königshaus seit der Mitte des 16. Jahrhunderts vorkommen.

Zwei spätgotische Schenkschywen, ungefähr aus dem Jahr 1480, im Lüneburger Rathaus (Fig. 3), sowie ein

nunmehr zerstörtes, möglicherweise etwas jüngerer Möbelstück, auch aus Lüneburg, früher im Berliner Kunstgewerbemuseum (Fig. 4), weisen, was die Gestaltung der Frontpartie betrifft, eine gewisse Ähnlichkeit auf. Verglichen mit letzterem weist doch der Stureschrank eine reichere Formsprache auf. Kennzeichnend für Sten Stures Schenkschywe ist die etwas hervorspringende obere Kranzpartie, eine Eigenart, die nirgends im veröffentlichten Schrifttum wiedergefunden werden kann, mit Ausnahme von einer bedeutend jüngeren, möglicherweise schwedischen Schenkschywe. Einen interessanten Vergleich ermöglicht ein Schankmöbel, das wahrscheinlich eine Entwicklungsform der französisch-niederländischen Anrichte darstellt und in einer flämischen Darstellung von Belsassars Gastmahl in einer Handschrift aus dem Jahr 1470 (Fig. 5) abgebildet ist. Die Einteilung der Frontpartien stimmt in grossen Zügen überein, obwohl bei Sten Stures Schenkschywe das hohe untere Fach mit Türen versehen ist. Hier stösst man auch auf Faltwerk in der ähnlich frühen Entwicklungsform.

Ob Sten Stures Schenkschywe im von norddeutschen Kaufleuten und Handwerkern beherrschten Stockholm des 15. Jahrhunderts hergestellt wurde oder ob es sich um eine importierte Arbeit handelt, kann auf Grund einer Zeichnung schwerlich entschieden werden. Möglicherweise erscheint es weniger wahrscheinlich, dass sich der Möbeltyp schon in den siebziger Jahren des 15. Jahrhunderts von seinem Kerngebiet zu den Tischlern in Stockholm verbreitet haben konnte.

Auf verschiedene Art ist das Bild von Sten Stures Schenkschywe von grosser Bedeutung für die schwedische Möbelgeschichte. Sie stellt den einzigen sichtbaren Beleg für das Vorkommen der Schenkschywe im damaligen Schweden dar. Ausserdem gehört sie zu den ältesten datierten Beispielen für die grossen Neuerungen im späten Mittelalter — ornamentalisch und technisch — in der Tischlerkunst dar, nämlich das Faltwerk und das Prinzip des Ramens mit Füllung. Dass es sich ausserdem um das einzige profane mittelalterliche Möbelstück handelt, das einem zeitgenössischen Schweden zugeordnet werden kann, erhöht selbstverständlich sein Interesse.

Auf Grund seiner Datierung dürfte es auch international von grossem Interesse für das Studium der Entwicklung des Schrankes sein. Während des Spätmittelalters entwickelt sich der Schrank von seiner vollständigen Wandabhängigkeit — der in die Wand eingelassene Schrank — zum beweglichen Möbel. Diese Befreiung kann als abgeschlossen gelten als auch die Seitenwände des Schrankes zu Sichtflächen wurden, fast ebenbürtig mit der Frontpartie.

Es ist nicht bekannt wo Sten Sture den Schrank erworben haben könnte, auch nicht, wo Gustav Vasa ihn im Jahr 1528 "wiederfand". Ein Dokument, mehr als 100 Jahre später entstanden, wirft etwas Licht auf die spätere Geschichte dieses Schrankes. Es handelt sich um ein Archivverzeichnis aus dem Jahr 1637, aus welchem hervorgeht, wie man im Reichsarchiv — das sich damals im Schloss Tre kronor in Stockholm befand — Akten nach den Regenten seit Gustav Vasa sortierte, die in Schränken mit den Bezeichnungen "K. Gustavs I. Schrank", "K. Eriks Schrank" usw. lagen. In diesem Verzeichnis wird auch ein Schrank erwähnt, der mit Dokumenten gefüllt ist, die die Verbindungen mit dem Ausland betreffen, doch ohne genauere Zeitangaben. Dieser Schrank wird als "der Schrank Sten Stures des älteren" bezeichnet. Da die Bezeichnung dieses Schrankes, im Unterschied zu den übrigen, nicht mit dessen Inhalt in Verbindung gebracht werden kann, muss es sich um den Schrank selbst handeln, der mit Sten Sture in Verbindung gebracht wird. Alles spricht dafür, dass es sich um gerade diesen Schrank handelt, der einige Jahrzehnte später, als das Archiv in andere Räume des Schlosses umgesiedelt wurde, von Johan Hadorph dokumentiert wird.

Mit grosser Sicherheit wurde dieser Schrank im Zusammenhang mit dem grossen Schlossbrand 1697 zerstört. Durch Johan Hadorphs Fleiss wurde jedoch ein Stück schwedischer Möbelgeschichte gerettet, und damit auch für die Nachwelt das Wissen über das einzige Möbelstück bewahrt, das einer schwedischen Persönlichkeit des Mittelalters zugeordnet werden kann.

(Übersetzung: Volkmar Kettner)

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Levnadshistorisk forskning

Av Bo G. Nilsson

Ken Plummer: Documents of life. An introduction to the problems and literature of a humanistic method. Contemporary social research series, 7. Allen & Unwin. London. 1983. xiv, 175 s.

Daniel Bertaux (ed.): Biography and society. The life history approach in the social sciences. SAGE studies in international sociology, 23. SAGE Publ. Ltd. London 1983 (1981). (6), 309 s.

Albrecht Lehmann: Erzählstruktur und Lebenslauf. Autobiographische Untersuchungen. Campus Verlag. Frankfurt/Main; New York 1983. 317 s.

Mats Rehnberg (red.): Anläggarminnen. Svenskt liv och arbete, 33. Nordiska museet. Stockholm 1983. 256 s. ill.

De senaste 15-20 åren har inneburit en pånyttfödelse i stor omfattning för den biografiska metoden inom humanistisk och socialvetenskaplig forskning. Arbetet med muntliga och skrivna levnadsberättelser har spelat en avgörande roll för den nyorientering inom historievetenskapen som går under beteckningen oral history. Levnadsberättelser har tilldragit sig ett ökande intresse då fokus inom sociologi och angränsande vetenskaper förskjutits från positivism i riktning mot hermeneutik och fenomenologi.

Ken Plummer menar trots detta i sin *Documents of life* att den biografiska metoden fortfarande befinner sig på skuggsidan i socialvetenskapernas forskarsamhälle, som en undernärd och vindpinad men ändå outrotlig blomma. Som ett mått på att blomman ändå skjutit skott i en icke föraktlig omfattning fungerar den 20-sidiga förteckning med

referenser till tidigare forskning med anknytning till metoden som Plummer anför. Plummers skrift kan ses som en liten kampskrift för den levnadshistoriska metoden, ägnad att summera tidigare ansatser, diskutera centrala problemställningar och stimulera till ny forskning längs den anvisade vägen. Plummer föreläser i sociologi vid universitetet i Essex, varför det främst är den biografiska metodens användning inom sociologisk forskning som uppmärksammas. Plummer menar att fortsatta vetenskapliga framsteg inom sociologin hänger på om en metod kan utvecklas som tar den mänskliga subjektiviteten och det levda livet i alla sina skiftningar till utgångspunkt. Detta liv kan enligt förf. studeras i vad han i titeln kallar "documents of life" men som inne i texten får heta "human documents", vilket inkluderar allt från oral history-intervjuer till sociologiska studier med levnadsskildringar som material (text "fallstudier" av kriminella och andra avvikare). Dessutom räknar förf. till genren en rad andra typer av källmaterial: brev, dagböcker, fotografier, filmer, dokumentära romaner och vissa slag av undersökande journalistik. Förf. citerar med gillande en definition av begreppet mänskliga dokument, som Robert Redfield gav 1942 och som är tillräckligt bred för att inkludera de uppräknade källkategorierna. I definitionen betonas att ett mänskligt dokument ger uttryck åt de mänskliga och personliga egenskaperna hos någon som författat eller bidragit till författandet av dokumentet, så att läsaren lär känna författaren och hans synpunkter på de händelser dokumentet avhandlar. Kärnpunkten är att dokumentet skall återge informantens egen subjektiva värld uttryckt med hans egna ord. Sedan förf. gått igenom de olika typerna av dokument lämnar han allt utom den levnadshistoriska forskningen

inom sociologin åt sidan.

Ett centralt kapitel skildrar den biografiska metodens genombrott med det epokgörande arbetet av William I. Thomas & Florian Znaniecki: *The Polish peasant in Europe and America* (1918-1920), ett av de klassiska arbetena inom Chicagoskolan av amerikansk sociologi. Chicago var vid sekelskiftet en utpräglad nybyggar- och immigrationsstad, en samhällslig smältdegel, där nya tankar och oortodoxa personligheter kunde bana sig väg. Vid stadens nya universitet dominerade ett pragmatiskt synsätt, dvs. verkligheten skulle studeras genom den mänskliga erfarenheten och medvetande och omvärld var två sidor av samma process. Individuella levnadshistoriska berättelser sågs som det perfekta källmaterialet för sociologin, för i dem sammangöts individens personliga och sociala erfarenheter. Chicago hade år 1914 fler polsktalande invånare än samtliga polska städer utom två. Ett av de fem banden i Thomas' & Znanieckis verk innehöll en omfattande självbiografi av en polsk invandrare till USA, Wladek. Verket hade en introduktion med metodologiska anmärkningar som skrivits av Znaniecki. Där betonades hur individuella och sociala fenomen måste studeras tillsammans, att man måste se till både den objektiva situationen och den subjektiva tolkningen av den. En nyckelidé för den biografiska metoden var den subjektiva tolkningen av situationen ("definitionen av situationen", ett av flera begrepp som myntades av Thomas & Znaniecki). Efter denna studie följde en rad andra arbeten i Chicago, vilka använde den biografiska metoden. Ernest Burgess, en av de ledande sociologerna i Chicago, hävdade att fallstudien var för sociologin vad mikroskopet var för biologin. I allmänhet ansåg man fallstudien och den statistiska metoden som två varandra kompletterande metoder, även om det bland statistikerna fanns starka motståndare till den biografiska metoden. Mot slutet av 1930-talet tillsatte Social Science Research Council i USA en kommitté för utvärdering av vetenskapliga metoder. Bl. a. riktades kritik mot Thomas' & Znanieckis arbete: de enskilda dokumentens representativitet hade inte klargjorts i verket, deras källvärde hade inte kontrollerats, riktigheten hos tolkningarna av dokumenten hade inte visats osv. Men arbetet karaktäriserades också i positiva ordalag, bl. a. hade det visat på behovet av studier av den subjektiva faktorn och utarbetat metoder som stärkt sociologin. Denna värdering ledde till diskussioner och ytterligare rapporter om meto-

den. Men efter andra världskriget kom hårddata-sociologin att dominera. Verket "The Polish peasant in Europe and America" föll i glömska.

I andra kapitel visar Plummer på ett lättillgängligt sätt den biografiska metodens användningsområden och möjligheter, hur levnadshistorier kan samlas in och hur de kan tolkas. Boken är således snarast en introduktionsbok i metoden; men även de mer erfarna forskarna kan säkert hitta ett och annat korn, om inte annat så i den omfattande bibliografin.

Plummer skriver inom den teoretiska skolbildning som kallas symbolisk interaktionism, vilken kan ses som en fortsättning på Chicagoskolan. Det blir här och var uppenbart, att han alltför hårt försöker pressa in alla föregångare i den egna teoretiska fällan, så t. ex. när han bortser från positivistiska inslag i Thomas' & Znanieckis forskningsprogram. Verkligheten var mer sammansatt och mångtydig. En fråga, som måste ställas, är om man utan vidare kan klumpa ihop all forskning, som bedrivs med hjälp av en viss metod (den biografiska), och kalla den demokratisk och humanistisk, som Plummer gör redan i titeln och på ett flertal andra ställen. Det är bekvämt att göra så, men effekten blir att man skyler över en rad motsättningar och problem när det gäller de motiv och syften, som väglett forskningen i de konkreta fallen. Thomas' & Znanieckis arbete om den polske bonden hade t. ex. som uttalat syfte att ge de styrande redskap att kontrollera förändringsprocesser och att stärka den sociala kontrollen. Detta kunde göras genom att man hittade de psykologiska lagar som styrde processerna och metoden var den biografiska. Var ligger det specifikt demokratiska i angreppssättet? I de många fallstudier och liknande av enskilda individers liv som gjordes inom Chicagoskolan under mellankrigstiden var det typiska forskningsobjektet en person som stod längst ned på samhällsstegen och vars levnadsberättelse kontrollerades mot annat källmaterial som staten/överheten samlat om individen. Vems var perspektivet? Ett i tid och rum mer näraliggande exempel är den norska regeringens direktiv till insamling av minnesberättelser med syftet att stärka befolkningens känsla av identitet, dvs. att stärka den samhällsliga integrationen. Är det exempel på demokratisk historieskrivning? Användningen av en viss metod är knappast någon garanti för att också ett visst perspektiv tillämpas. Varje metod, inklusive den biografiska, kan användas med skiftande syften och perspektiv. Vilket

perspektiv som använts kan fastställas först efter studium av varje forskningsarbete för sig.

Plummers teoretiska inriktning och hans intresse för den amerikanska sociologins inriktning på individuella levnadslöpp har föranlett honom att i sin framställning helt utelämnat det land där den biografiska forskningen tillämpats mer än i andra länder, nämligen Polen. I Polen bedrevs redan under mellankrigstiden en omfattande insamling av självbiografier och dagböcker från grupper, klasser och skikt inom befolkningen. Ett exempel bland flera: år 1936 samlades över 1 500 självbiografier in vid en pristävling bland landsbygdsungdom. Om dessa och andra polska insamlingar av självbiografiskt material berättar en av pionjärerna, Józef Chalasiński, i sitt bidrag i antologin *Biography and society*. Denna antologi har redigerats av en av de internationellt mer kända förespråkarna för den biografiska metoden i dag, den franske sociologen Daniel Bertaux. Det är intressant att notera, att i denna antologi, där de flesta författarna är verksamma i Europa, nära nog samtliga bidrag behandlar den biografiska metodens användning vid studiet av olika kollektiv, det må vara åldersgrupper, arbetaryrken eller andra slag av kollektiv. Bidragen i denna bok presenterades ursprungligen vid en sociologisk världskongress 1978. Boken har antologins styrka och svagheter. Den ger värdefull överblick över de ansatser till levnadshistorisk forskning som spirar på olika håll i Europa. Men ojämnheten är påfallande: värdefulla och banbrytande bidrag varvas med rena transportsträckor, där författarna inte har mycket att säga av principiellt intresse. En rad olika teoretiska referensramar bryts mot varandra: symbolisk interaktionism, marxism i såväl Sartres som strukturalistisk tappning, historisk socialpsykologi, kulturanthropologi, rollteori osv.

De mest intresseväckande bidragen är signerade av paret Daniel Bertaux & Isabelle Bertaux-Wiame. De försöker bl. a. ge svar på de frågor som ställdes ovan. Daniel Bertaux skriver på ett ställe (s. 8 f.):

"I am not sure however that the role of sociology is to identify with the point of view of the state; in fact I believe that the two points of views should be kept as distinct – and distant – as possible, if only to allow sociology to take a good look at what the state is doing. Is it not disturbing to see the state and sociology's powerful searchlights converge upon an individual, especially when the cases chosen for thorough study are invariably taken from among the underdogs? While social research needs to use a variety of sources in order to observe as

fully as possible a given 'object' this object should never be an individual as such but rather a sociological object; that is, a given set of social relations. In this perspective it seems necessary to collect not one but several life stories; and this contributes to solving the problem of truthfulness as these life stories may be 'checked' against each other . . ."

Bertaux opponerar också mot den gängse bilden av forskningsprocessen, som anses avslutad då forskaren publicerar sina resultat. Bertaux menar, att det sista steget i forskningsprocessen bör vara *läsning*, dvs. att det vetenskapliga arbetet ses inte bara som en intellektuell, utan främst som en samhällelig praktik. Han betonar, att forskningen inte bör inriktas på individer och företeelser, som godtyckligt ryckts loss från sitt sammanhang, utan att det som är centralt är sociala samhällliga relationer, stadda i ständig historisk rörelse. Forskningsobjektet bör inte vara "männsliga relationer" utan strukturellt bestämda relationer; inte "bilarbetare" utan arbetare och arbetsgivare i bilindustrin, inte "kvinnor" utan relationen mellan kvinnor och män osv.

Paret Bertaux-Wiame har också utarbetat ett alternativt sätt att möta de traditionella kraven på representativitet i urvalet. I sina studier av bagerinäringen i Frankrike använde de sig av den s. k. "snöbollsstrategin", dvs. de började samla levnadsberättelser, hittade nya informanter med hjälp av tips från de gamla, och fortsatte tills de märkte att kunskapsmättnad (saturation) uppstod. Det betydde att de sociostrukturella relationerna hade klarlagts och att ytterligare levnadsberättelser bara bekräftade vad man redan funnit. Då var analysen klar. Paret Bertaux-Wiame ansåg, att de uppnådde kunskapsmättnad efter att ha analyserat 15 bageriarbetares och 30 bagares levnadsberättelser. För att vara på den säkra sidan dubblerade de antalet för var och en av kategorierna.

Isabelle Bertaux-Wiame presenterar i ett av bokens mest läsvärda bidrag ett antal viktiga iakttagelser rörande levnadshistoriska berättelsers struktur och uppbyggnad. Hon betonar att urvalet av händelser som en informant gör i sin levnadsberättelse framför allt hänger ihop med att de valda händelserna ges en innebörd, som pekar fram mot informantens nuvarande situation och tankar om framtiden, så att även om berättelsen handlar om förfluten tid berättas den i nuet och i relation till nuet.

Förhållandet mellan faktauppgifter och beskriv-

na verkliga händelser å ena sidan och berättarens tolkningar, tillrättalägganden och omarbetningar av händelser å den andra är ett av de mest svårösta problemen när det gäller levnadshistoriska berättelser. Inte heller i denna antologi presenteras någon definitiv lösning på problemet — om nu någon sådan finns. Thomas & Znaniecki anförde i sin studie av den polske bonden Wladek berättarens ”seriösa uppsåt” som ett slags tillförlitlighetsgaranti. En annan traditionell lösning har varit att förlägga den självbiografiska berättelsens sanning i subjektiviteten; att individen själv tematiserar och skapar sin biografi i berättelsen. Men vilket slags subjektivitet är det frågan om? Och finns någon historisk sanning i det berättade? Oral history-forskningen arbetar med kontroll av berättelserna mot annat källmaterial. Men sådan kontroll låter sig mest göras på de mer ”objektiva” inslagen i berättelserna, inte på de subjektiva skildringarna. Bertaux' förslag att samla grupper av levnadsberättelser där berättarna kontrollerar varandra är utmärkt och löser problemet med individens sanningsenlighet i förhållande till kollektivet. Men kan inte villfarelser och omtolkningar vara kollektiva...?

Albrecht Lehmann kallar sitt arbete *Erzählstruktur und Lebenslauf* för en etnologisk undersökning i skärningspunkten mellan socialvetenskaperna och historia. Han tar sin utgångspunkt i de senaste årtiondenas förskjutning inom etnologin mot empirisk kulturforskning, en utveckling i vilken även folkdiktsforskningen dröjande följt med och börjat släppa den traditionella inriktningen på folkdiktens genrer till förmån för vardagligt berättande. Lehmann vill med sin undersökning sammanföra den empiriska kultur- och socialforskningen med denna spirande etnologiska berättarforskning. Som undersökningsmaterial har han valt ett av vardagens viktigaste berättarteman: berättande av erfarenheter ur det egna livet.

Lehmann söker sig tillbaka till sekelskiftets tyska livsfilosofi för att hitta utgångspunkter för sin analys. (Livsfilosofin var på tysk botten en parallell strömning till den anglo-sachsiska pragmatismen, som inspirerade till den biografiska metoden i mellankrigstidens USA; den presenterades även då som ett alternativ till positivismen, var liksom tvillingssystem relativismen delvis misskrediterad efter 1945 då den ansågs förknippad med de irrationella strömningar som beredde vägen för nazismen, men är nu åter på frammarsch.) Den tyske filosofen Wilhelm Dilthey (1833-1911) framhöll så-

ledes det individuella livsloppet som den grundläggande enhet och det sammanhang, vartill människan relaterar sina upplevelser och erfarenheter. Med det ”struktursammanhang” som livsloppet ger förmår människan uppfatta varje ny händelse som en del av hela livsprocessen och ställa den i sammanhang med tidigare erfarenheter. Med denna utgångspunkt blir *tiden* den grundläggande enheten för analysen. Individens liv är inbäddat i flera olika tidsdimensioner. Vid sidan av den individuellt levnadshistoriska tiden med sina olika faser och övergångsritualer (skolstart, myndighetsålder, pensionering) finns även den historiska tiden, dvs. individen lever sitt liv i en bestämd fas av den samhällseliga utvecklingen med dess särskilda karaktäristika, samt en rent privat tidsdimension: man drabbas av sjukdomar eller olyckor, som ger livet en ny riktning, möter sin blivande make/maka osv. I den mänskliga självreflexionen är dessa olika nivåer sammanflätade och står i dialektisk växelverkan: när man tänker på sig själv som 16-åring kan det kopplas till den levnadshistoriska dimensionen ungdom liksom till allmänna ekonomiska och politiska förhållanden som rådde vid den tiden. Med hjälp av var och en av dimensionerna minns man de övriga.

Men för att skapa en subjektiv ordning i det egna livssammanhanget behöver livet ordnas och indelas, då först skapas grundval för självreflexion och berättande av egna livserfarenheter. Det sker genom att de olika tidsdimensionerna sammanförs till en struktur. Individen väljer ut en händelse eller serie av händelser, som får tjäna som berättelsens ”röda tråd” till vilken de övriga dimensionerna kopplas som sidospår. Den ”röda tråden” kallar Lehmann *styrlinje* (ty. Leitlinie), vilket är det centrala begrepp han använder för att tolka de insamlade minnesberättelserna. Styrlinjen ordnar händelserna i livet; i en berättelse från ett helt liv finns en stor mängd styrlinjer av olika betydelser för helheten. Alla styrlinjer sammantagna utgör berättelsestrukturen. En styrlinje kan vara en avgränsad central händelse likaväl som den kan strukturera ett omfångsrikt tidsavsnitt, t. ex. lyfta fram ett tema ur livet (”semesterresor”).

Frågan blir då, hur urvalet av styrlinjer går till. Lehmann utvecklar här, i nära anslutning till Dilthey, hur människan sparar vissa händelser i minnet men glömmar andra. De händelser som sparas är de som hjälper människan att ge mening åt sitt livssammanhang; det handlar oftast om de viktigare händelserna i livet, medan den grå var-

dagen av rutinhandlingar tenderar att redigeras bort. Det som i minnesberättelserna ordnas med hjälp av styrlinjer är sålunda de handlingar som hjälper till att strukturera livet på ett meningsfullt sätt.

Lehmann diskuterar i ett kapitel de levnadshistoriska berättelsernas "sannhet". Han betonar, liksom vi såg tidigare Isabelle Bertaux-Wiame göra, hur det levnadshistoriska berättandet utgår från nuet och dess behov, hur upplevelser omtolkas och tillrättaläggs på grundval av senare tillkomna erfarenheter och behov av legitimering. Det avgörande för skildringen i berättelserna är inte att eftersträva objektivitet, utan hur starkt handlingarna drabbat individen (ty. *Betroffenheit*). Som svensk etnolog ligger det nära till hands att associera till Albert Eskeröds emotionellt präglade begrepp *intressedominsans*, "den spegel vari yttervärlden iakttages, eller kanske rättare, varigenom det iakttagna sovrar och med vars hjälp detta även tolkas och får en mening" (Alb. Eskeröd: Årets åring, 1947, s. 71).

Lehmann betonar enligt min mening alltför ensidigt hur subjektiviteten i minnesberättelserna förvrider framställningen av fakta. I själva verket förhåller det sig ju ofta tvärtom, nämligen att just den stora betydelse en företeelse spelat i en persons liv gör att den blir ihågkommen med en extra skärpa i detaljerna. Det bör snarast vara så att mycket av olika anledningar redigerats bort i levnadshistoriska berättelser, medan det som varit av betydelse och därför också skildras har en ganska hög grad av "sannhet". Givetvis måste man alltid vara uppmärksam på omtolkningar och legitimerande inslag i berättelserna. Under alla omständigheter är det historiska källvärdet inte det centrala för Lehmann; han uppfattar sitt arbete som ett bidrag till den kulturvetenskapliga personlighets- och medvetandeforskningen, med syftet att i anslutning till den fenomenologiska kunskapsociologin förstå vardagsmedvetande och de vardagsförklaringar som berättarna bjuder.

Lehmann och hans medarbetare samlade i slutet av 1970-talet in 86 levnadshistoriska minnesberättelser. Informanterna var samtliga arbetare eller f.d. arbetare, bosatta i Hamburg och födda omkring 1920. Man eftersträvade en historisk generation: informanterna växte upp under mellankrigstiden och präglades på gott och ont av Hitlerregimen 1933-1945. Intervjuarna sökte de subjektiva styrlinjer för levnadshistoriskt berättande som här redogjorts för, varför man inte med-

förde några färdiga frågescheman till intervjuutifrällena. Informanterna skulle själva styra urvalet av teman.

Ett påtagligt resultat av undersökningen är hur starkt dessa arbetares levnadslöpp präglades av nazitiden och andra världskriget. De blev tonåringar samtidigt som Hitler grep makten. Under resten av 1930-talet formades deras liv av de statliga ungdomsorganisationernas aktiviteter. Samhällets officiella sfär överlagrade den privata och det satte sin prägel på minnesberättelserna, som strukturerades utgående från den politiskt-historiska utvecklingen. Först efter 1950 upphörde den politiska historien att sätta sin stämpel på individernas liv; först därefter träder privatlivet (arbetsliv, fritid, konsumtion) fram och strukturerar berättelserna. Det viktigaste händelsesammanhanget i samtliga levnadslöpp var det andra världskriget. Kriget upptar i de flesta fall en relativt mycket större del av berättelserna än andra avsnitt av livet, och man berättar också om kriget med ett mycket större känslöengagemang.

Lehmann framhåller att perioden från 1933 fram till Förbundsrepublikens bildande 1949 nu i Västtyskland ses som en avslutad och "avrundad" period vars innehåll struktureras och värderas i läroböcker och massmedia. Det finns alltså en officiell bild av perioden som också influerar arbetarnas berättelser. Av och till beklagade t. o. m. informanter, att de inte hade något att berätta om ett visst tema som uppfattades som centralt för perioden. Däremot är perioden efter 1949 inte lika entydigt värderad, eftersom den pekar fram mot nuet och motsatta värderingar av periodens handlingar presenteras av t. ex. politiska partier.

Lehmann påpekar det motsägelsefulla i informanternas hållning, då de från nutida perspektiv betraktar krigsåren som "de förlorade åren" samtidigt som det är just den tiden de berättar mest om. Förlorad levnadshistorisk tid blir till vunnitid för berättandet! Här bör dock inskjutas, att den storpolitiska händelseutvecklingen visserligen gav informanternas levnadslöpp ett mycket speciellt utseende. Dock tror jag inte att det bara är det historiska händelseförloppets präglings som gör att man berättar mest om dessa år. Av stor betydelse är också att Hitlertiden och andra världskriget drabbade dessa arbetare just i tonåren och övergången till vuxenålder. Ett eget begynnande studium av de svenska arbetarminnena (se nedan) ger faktiskt vid handen att man även här ofta särskilt utförligt uppehåller sig vid en tid som ungefärligen

börjar då man lämnar föräldrahemmet och avslutas då man själv gifter sig.

Albrecht Lehmanns arbete är ett såväl teoretiskt som praktiskt mycket betydelsefullt försök att gripa sig an levnadshistoriska minnesberättelser. Det kommer sannolikt att få stor betydelse för det fortsatta arbetet med liknande typer av material, såväl i Västtyskland som i andra länder.

Jag nämnde tidigare de stora insamlingarna av minnesberättelser som företogs i Polen under mellankrigstiden. Under 30-talets depressionsår i USA initierade administrationen ett stort program för att bekämpa arbetslösheten, vari bl. a. ingick att författare anställdes för att samla in levnadsberättelser i stor skala inom befolkningen. Projektet kallades Federal Writers Project och resulterade bl. a. i tusentals berättelser från landsbygdens fattiga vita liksom från svartta f. d. slavar. Berättelserna har delvis utgivits i tryck.¹ Det är mig obekant om Mats Rehnberg kände till dessa undersökningar då han på 1940-talet drog igång sin stora insamling av arbetarminnen till Nordiska museet. I en artikel i *Fortid* og *Nutid* 1957 menade han att det snarast var museets brist på personal och resurser som fick honom att slå in på den valda vägen:

”Bristen på källmaterial rörande industrialismens genombrott och de industriella miljöerna var upphovet till att ansträngningarna vid mitten av 1940-talet vidgades att också belysa folklivet i industriernas och fabrikenas skugga... Eftersom uppgiften inte kunde sägas tillhöra de ämnen som kulturhistorikerna och folklivsforskarna vant sig vid att räkna till sina centrala intressen, kunde medel och personal knappast påräknas i större utsträckning. Undersökningarna fick därför nödvändigtvis ges en extensiv form, där man med minimum av arbetskraft kunde ernå maximum av råmaterial. I samarbete med olika yrkesorganisationer m. m. startade en serie inventeringar, främst inriktade på olika yrken eller industriella gebit” (s. 12).

Förebilder som Mats Rehnberg dock med säkerhet kände till var den serie av arbetarmemoarer och -minnen som Arbetarnas kulturhistoriska sällskap gav ut med början omkring 1930, dels i sepa-

rata volymer, dels i tidskriften *Notiser* från Arbetarnas kulturhistoriska sällskap. Kortare sådana minnesberättelser av arbetare var vid samma tid ett ibland förekommande inslag i fackförbundspressen.

På 1940- och 1950-talen insamlades således till Nordiska museet minnesberättelser från en lång rad yrken. Mindre urval ur de inkomna berättelserna trycktes i serien *Svenskt liv* och arbete under titlar som ”Järnbruksminnen”, ”Sågverksminnen”, ”Verkstadsminnen”, ”Gruvminnen” etc. Intensiteten i arbetet avtog märkbart då Mats Rehnberg åren omkring 1960 flyttade över till Sveriges Radio. År 1976 tog emellertid Svenska Väg- och Vattenbyggarnas Arbetsgivarförbund (Sveabund) initiativet till en omfattande undersökning av anläggningsarbeten i Sverige. Forskningsprojektet drevs av Nordiska museet i samarbete med Gustav Adolfsakademien och leddes av Barbro Bursell. Vid sidan av ett omfattande intervjuarbete i fält företogs även en insamling av anläggargminnen. Efter ett upprop i fackpressen fick man in närmare 160 bidrag. Ett urval av dessa publicerades 1983 under titeln *Anläggargminnen*. Volymen redigerades av Mats Rehnberg. Liksom i de tidigare arbetarminnena möter i dessa skildringar en stor rikedom på episoder och konkreta minnesbilder, varvat med faktaupplysningar och även värderingar och reflexioner över de givna arbetsvillkoren. Ett centralt tema, som går igen i många av berättelserna, är hur anläggningsarbetarna förde en ambulerande tillvaro. De bodde ofta skilda från sina familjer och var hänvisade till samvaro med arbetskamraterna såväl i arbete som fritid. Den historiskt-politiska utvecklingen slår också igenom i skildringar av villkoren under de två världskrigen liksom av de s. k. AK-arbetena på 1930-talet. Volymen har givetvis inte utgivits främst i vetenskapligt syfte. Den måste ses som ett betydelsefullt inslag i Nordiska museets folkbildande arbete. För att underlätta läsningen har därför Mats Rehnberg ansett sig kunna utesluta vissa partier i berättelserna utan att detta anges i texten. Något jag saknar är en upplysning om vilka anvisningar som lämnades till skribenterna. Eller lämnades inga? Vidare hade det varit trevligt att få konkreta uppgifter på vilka som tagit fotografierna som illustrerar boken.

Den stora uppmärksamhet som numera ägnas levnadshistoriska berättelser inom en rad vetenskaper – historia, sociologi, etnologi, antropologi – har skapat en situation där gränserna mellan

¹ George P. Rawich (ed.): *The American slave: a composite autobiography*, 19 vols. Westport, CT: Greenwood Press, 1972-1976; Tom E. Terrill & Jerrold Hirsch (eds.): *Such as us: southern voices of the thirties*. Chapel Hill: Univ. of North Carolina Press, 1978.

ämnena har blivit otydligare och där metodiska diskussioner och idéutbyte allt oftare kan komma att ske över ämnesgränserna. En rad olika metodiska ansatser gör sig gällande. Grovt kan skiljas mellan oral history-rörelsens och den historiska etnologins krav på kontroll av minnesberättelserna mot annat källmaterial och sociologins och den kulturanalytiska forskningens användning av berättelserna för undersökning av medvetande- och förståelseformer. Påfallande är att de senare ofta griper tillbaka på idéer och tankar från tiden före andra världskriget (livsfilosofi, pragmatism). En särställning intar vidare de, som i likhet med Daniel Bertaux har ett vidare kunskapsmål, nämligen att genom berättelserna nå kunskap om de sociala relationer som utgör samhällstrukturens byggestenar.

Barbro Bursell: Anläggarna. En studie av yrkesvillkor och yrkeskultur i väg- och vattenbyggnadsbranschen. Nordiska museets Handlingar 102. Stockholm 1984. 239 s., ill.

Boken utgör slutredovisning av Nordiska museets projekt Anläggarna, vilket initierades vid Svenska Väg- och Vattenbyggarnas Arbetsgivareförbunds 70-årsjubileum år 1976. Barbro Bursell har verkat som projektets ledare och är tillika författare av slutrapporten.

Anläggare benämns den yrkeskår som efterträtt rallarna i arbetet med att bygga ut landets transport- och kommunikationsväsen, liksom anläggningar för vattenförsörjning och energiproduktion. Det är alltså anläggarna som bygger vägar, broar, hamnar, flygfält, kraftverk och dammar. Det är också de som anlägger huvudledningar för t. ex. vatten, avlopp och gas. Naturligtvis sammanfattar därför benämningen en mängd olika yrken, så vitt skilda som t. ex. träarbetare och dykare, ingenjörer och traktorförare. Idag utgörs anläggarkåren med dessa avgränsningar av cirka 30 000 personer.

Boken om anläggarna bygger på en omfattande dokumentation och är i tiden avgränsad till vårt eget sekel. Genom upprop i fackpressen har anläggarna själva genom 3 000 sidor skrivna skildringar och genom 2 000 fotografier redovisat sina minnen och erfarenheter (en del av detta material har tidigare redovisats av Mats Rehberg /red./ i *Anläggargarvinnen*, Stockholm 1983). Anläggarpjektets medarbetare har dessutom gjort intervju- och arki-

vundersökningar rörande flera stora arbetsplatser för att ytterligare klarlägga arbets- och levnadsvillkor. I tid och rum vitt skilda anlägg som kraftverksbygget i Porjus (1910–14), Ölandsbron (1968–72), Barsebäcks kärnkraftverk (1980) och ett kraftverksbygge på Sri Lanka (1983) har studerats. Mer än 200 intervjuer har på så sätt genomförts med anläggare från olika yrken. Slutligen har Bursell själv arbetat som anläggare under ett par veckor för att inpå huden pröva arbetsförhållandena.

Bearbetningens uppläggning är systematisk och välfunnen. Olika aspekter av anläggarnas historia klarläggs genom litteratur- och uppteckningsutdrag, varefter följer försök till beskrivning av den sociala och kulturella verkligheten. Kapitlet *Arbetets villkor* följs alltså av *Arbetets kultur*, *Flyttandets villkor* av *Flyttandets kultur* och *Det tillfälliga boendets villkor* av *Det tillfälliga boendets kultur*. Detta utgör bokens grundteman och huvudsakliga disposition. Författaren söker målmedvetet reda ut både de faktiska och upplevda sidorna av "arbetets värld" – och resultatet är alls inte tungläst även om dispositionen kan tyckas mekanisk.

Arbetet

Den tekniska utvecklingen har ställt anläggarna på hårda prov, ty här som på andra arbetsplatser har gällt att bemästra de nya teknikerna innan de gamla färdigheterna blivit helt passé. Inom byggtekniken har schaktnings- och transportsysslorna starkt förändrats och mekaniserats. Mark- och transportarbeten har tillförts traktorer, schaktvagnar och lastbilar. Bergarbetet har revolutionerats genom hårdmetallborrar och nya metoder för bergsprängning. Och i regel förefaller ny teknik ha accepterats utan protester, då maskinerna ofta ersatt gammalt råslit. Som t. ex. inom betongarbetet, där man enligt en av de återgivna skildringarna fick "... trampa betongen som kom i bytter i storlek av 2 m³ varje gång ... jag gick i 10 år med dessa stövlar på varje dag och trampade betong i formar, vilka rymde 1 000–3 500 m³ i varje" (s. 72). På senare år har de tryckluftsdrivna vibratorstavarna onödiggjort detta arbete.

Ändå har de många tekniska förändringarna och rationaliseringarna – enligt Bursell – medfört relativt litet av arbetsdelning och centraliserad kontroll. Det är i synnerhet tre faktorer som verkat för detta och som i mångt och mycket också karakteriserar anläggningsarbetet:

De oberäkneliga arbetsförhållandena tarvar speciell

företagsamhet och uppfinningsrikedom. Det krävs också speciellt "handlag" och "blick" för jobbet, vilket t.ex. bland bergarbetarna uttrycks som att man måste ha "bergöga", dvs. äga kunskap om berg och dess egenskaper. Beläggningsarbetarna borde å sin sida ha "asfaltshjärta" för att klara sina sysslor på bästa sätt. Till hjälp i arbetet och livet finns också en fatalistisk livssyn, tilltro till turen och betoning av manligheten.

Den hantverksmässiga yrkeskickligheten är också ett ofrånkomligt måste. Bursell understryker så riktigt att "maskinredskapen och arbetsmaskinerna ofta fordrar yrkeskunskaper som inte står den hantverksmässiga skickligheten efter" (s. 70). Inom anläggningsbranschen förefaller arbetet före mekaniseringen ha bestått av råslit och umbäranden, nödtorftigt parat med yrkesknep som gjorde jobbet möjligt att utföra. Man schaktade enligt den "gamla rallarmetoden", dvs. med hacka, spett och spade, på enkla skottkärror fraktades massorna undan, man trampade betong och slet ont. Med bandtraktorer, schaktmaskiner, borr- och beläggningsmaskiner kvalificerades arbetet. Och "rallarviljan" kunde ändå överleva – åtminstone i personaltidningarnas panegyrik.

Det informella sociala system som växte fram på anläggningen nödvändiggjordes av att arbetsplatserna ofta låg långt från allfartsvägarna. Här måste man fatta egna beslut och kunna lita på muntliga snarare än skriftliga direktiv. Anläggargången framstår – med en modern term – som "självstyrande grupper". Att det snarare var syndikalisterna än den i LO organiserade arbetarrörelsen som attraherade anläggarna bör knappast förvåna. Att arbetarna gemensligen tycks ha uppskattat anläggarens livets umbäranden kan däremot verka märkligt; förklaringen är i Bursells tolkning allt genomsyrande värden som Samarbete, Kamratskap, Frihet och Skaparglädje.

Flyttandet

Säsong- och vandringsarbete har lång tradition i vårt land och rallarna hade många föregångare. Men medan säsongarbetarna tidigare haft agrara arbetsuppgifter var det nu de framväxande industrierna som krävde armstarka män. Anläggarna har fört traditionen in i vår tid, men säsong- eller månadsvis bortovaro från hem och familj har numera ersatts av dag- och veckopendling. Anläggarens liv är – skriver Bursell – i många stycken synonymt med en kringflackande livsföring.

Det är givet att denna rörlighet satt många spår

i anläggarnas liv och leverne. De som "legat" på anlägg i 30–40 år har haft minst lika många tillfälliga boplatser och har förvärvat en unik kompetens då det gällt att klara provisoriska förhållanden och bemästra oförutsedda problem. Man lärde sig att packa och transportera sitt lösöre på ändamålsenligt sätt; en linjearbetare skaffade sig på 50-talet en liten byrå för sina grejor, vilken precis gick in i den nyköpta bilens baklucka, och en anläggarens hustru ägde särskilda lådor som återanvändes vid var flytt och som hade påskrift om vad de skulle innehålla.

"En kringflackande livsföring" är emellertid inte ett begrepp med positiv laddning bland fastboende svensk allmog, vare sig i nu- eller dåtid. Och anläggare har därför kunnat möta fientlighet under sina resor. Man har liknat dem vid "tattare, zigenare och annat löst folk" (s. 124). Men, även om det väl inte är helt säkert att "företsättningar för att kulturmötena ska utfalla positivt ökar ju närmare anläggarna och ortsborna kommer varandra in på livet och lär känna varandra", (s. 125, man kan ju lika gärna föreställa sig att en mer ingående kännedom leder till insikt om det oförenliga i varandras perspektiv) så kunde de också fungera som innovatörer och förmedlare av främmande vanor och idéer till arbetsorten.

En viktig aspekt på frågan om rekryteringen till anläggningsbranschen är det faktum att yrket för många faktiskt erbjöd större trygghet än de tidigare upplevat. "Kringflackandet" ter sig kanske osäkert för oss bofasta och trögörsliga, men för mången tidigare säsong- och tillfällighetsanställd medförde anläggningsarbetet fastare och bättre villkor. Men visst var det också äventyrligt – för anläggare var vandringslustan och nybyggarandan levande värden. Man var "fria människor".

Från kojor och tält till barack och paviljong; anläggarna har alltid erbjudits provisorier för sömn och vila. På senare år har husvagnar och "bungalows" ersatt de äldre förläggningarna där flera män sov i samma rum. Märkligt nog har emellertid anläggarnas betoning av egalitet och jämbördighet i arbetet ingen motsvarighet i deras boende, där tvärtom kraftigt segregerade bostadsområden vuxit fram vid kanten av anläggningen. Också på de mycket små arbetsplatserna har arbetsledaren kunnat bo i egen barack, eller ställt in en säng i sitt kontor. Det är rimligt att ana företagets styrning bakom detta mönster – de stod ju för planeringen också av boendet. Men säkert fanns också andra skäl till gränsdragningen mellan arbetare och arbetsledare; de senare kunde ha skriv-

jobb att utföra efter dagens slut och behövde därför ro och avskildhet. De kunde också behöva "hålla distansen" för att nå respekt för sin funktion, liksom "gubbarna" önskade få vara ifred från ledningen åtminstone under de arbetsfria timmarna.

Anläggargemenskap

Anläggarkulturen är – skriver Bursell – möjlig att förstå som en övergripande gemenskap under vilken kan rymmas mångtydighet och motsättningar. Det är heller ingen oproblematiske eller endimensionell bild Bursell låter framträda, flera av de värden hon urskiljer ter sig motstridiga. I kocklagen t. ex. – dvs. den institution som samlade kockarna i samma barack kring en kocka, som hushållade, tvättade och var allmänt moderlig – betonades värdet av att ha ett eget liv, ett hem och en familj vid sidan av yrket. Men i de gamla rallarnas och bergsarbetarnas gemenskap var det istället den totala yrkesidentifieringen som betonades, där allt annat fick stå tillbaka för tuffhet, oberoende och manbarhet. Tjänstemannafamiljernas försök att genom frackmiddagar och kultiverade fritidssysslor söka upprätthålla en borgerlig livsstil kan också tyckas kontrastera kraftigt mot det unisona vårdandet av de gemensamma yrkestraditionerna och dess hjältar – de gamla rallarna. På liknande sätt ter sig idén om jämbördighet i arbetslivet som oförenlig med acceptandet av de socialt segregerade anläggsamhällena. Men anläggarna förefaller här ha varit mindre benägna att verka för bättre villkor än att slå vakt om de man nått. Kanske såg man samhället som ett oförbättringligt och "naturligt" hierarkiskt bygge, snarare än som ett klassdifferentierat system med utvecklingsmöjligheter?

Det är en mycket försonlig och avklarad framställning av anläggningsbranschens sociala villkor som boken ger. Ett skäl är säkert – som Bursell påpekar – att anläggarminnena nästan undantagslöst är nedtecknade i slutet av ett levnadslopp. Då har memoarskrivaren hunnit smälta eller kanske glömma sådant som väckte starka känslor på anläggandet. Men det finns även ett annat och rätt oväntat material att komplettera med, som är rikare på dynamik – och dynamit. Det är bl. a. de bordsvisor som skrivits till anläggarfester sedan kraftverk och byggen stått klara. Dessa texter är naturligtvis väl impregnerade med rallarromantik och hjältedåd, liksom med anläggares mångomtalade oräddhet och slagfärdighet. Men de kan också gissla t. ex. anläggets bostäder eller organisation.

"Ty tidtagaruret det knäpper snart sagt i varten-daste knog. Man oss ej med ögonen släpper, det aldrig ur ryggen blir nog!", sjöng vattenrallarna därför på melodi Farmareflickan, då kraftverket i Harsprånget stod färdigt.

Även några bevarade nidvisor kan tjäna som komplement till de ibland konfliktundvikande memoraten. I Bursells förklarande ambition framstår de som "ventiler" för den underordnade personals missnöje. Må så vara, men visorna har också en nerv som få övriga texter i anläggARBOKEN och ger läsaren i koncentrat en stark föreställning om de villkor som måste ha rått. Det är därför särskilt värdefullt att också dessa versioner av tillvaron har fått utrymme här.

Anläggarna är en branschöversikt med historiskt perspektiv och är som framgått både välgjord och välskriven. Det är en prestation att så elegant ha sammanfört det väldiga materialet och att rapportera det i så lättläst form. Rapportens bildmaterial är unikt och välvalt, och dessutom väl kopplat till den löpande texten. Det 3-sidiga arbetsplatsregistret i slutet av framställningen bör vara av särskilt intresse för de anläggare som läser boken och vill finna forna arbetsplatser.

Det är naturligvis ofrånkomligt att något har måst läggas åt sidan till förmån för annat i en sådan genomgång; så har t. ex. de små anläggningarna – som faktiskt är de numerärt sett vanligaste – inte fått stort utrymme. Anläggarrhustrurnas roll ter sig också som ett ämne som kunde skildras utförligare. Se där några möjligheter för kommande utforskare av det nu insamlade och arkiverade materialet . . .

Vad passar bättre än att i slutet av en uppskattande anmälan så uppmana den framgångsrika projektgruppen att nu inte tappa farten, utan fortsätta på den inslagna vägen. Med hjälp av deltagande observation bör nu det samtida arbetet och villkoren vid vägbyggen, fjärrvärmenät, hamnar och broar studeras. Mot bakgrund av den genomförda massiva dokumentationen kunde därmed dagens anläggareliv skildras och analyseras med än större detaljrikedom. Det hade nog också de gamla rallarna gillat!

Anders Björklund

Christman Ehrström: Moskva brinner.
En nyupptäckt svensk dagbok från 1812.
(Erik Gustaf Ehrströms dagbok.) Le-
genda. Stockholm 1984. 201 s., ill.

Erik Gustaf Ehrström (1791–1835) föddes i Larsmo socken i Österbotten. Fadern hade tänkt bli läkare och naturforskare i Linnés anda men blev präst. Sonen Erik Gustaf utbildade sig till språkforskare, blev 1816 docent i ryska språket och litteraturen vid Åbo universitet, men även han slutade sina dagar som präst.

Våren 1812 fick den språkbegåvade ynglingen ett stipendium för studier vid Moskvas universitet, dit han anlände i april. Men hans studier blev kaotiska. På försommaren 1812 gick Napoleon med sin armé in i Ryssland. Språkstipendiaten från Finland fick hals över huvud fly från Moskva i sällskap med lärare och studenter, vilka sökte sig österut undan fransmännen. I september nådde de flyende Nizjnij Novgorod, nuvarande Gorkij, där de sedan kom att tillbringa den vinter, under vilken Napoleons armé skingrades och gick under. 1813 var Ehrström tillbaka i Åbo.

Om sina upplevelser i Ryssland 1812–1813 förde Erik Gustaf Ehrström en utförlig dagbok. Genom lyckliga tillfälligheter har denna dagbok blivit bevarad, genom andra omständigheter har den aldrig blivit utgiven, tydligen känd endast i en starkt begränsad krets. Nu har emellertid dagboken sent om sider utgivits av trycket, redigerad av Erik Gustafs sons sons sonson, läkaren Christman Ehrström i Stockholm. Utgivaren har bytt ut den ursprungliga titeln "För mig och mina vänner" mot den mer dramatiska "Moskva brinner". Han har också sovrat något i den omfattande handskriften, gallrat i floran av insprängda dikter och folksagor och något moderniserat stilen, som ändå tycks ha varit märkvärdigt lättillgänglig och medryckande.

Ehrströms dagbok är en ung till synes harmonisk människas verk. Författaren är klarsynt och observant. Om de formella studierna i ryska spolerades av Napoleons uppdykande på arenan, utnyttjade Ehrström i stället de informella möjligheterna. En särskild charm har hans älskvärda samtal med förbipasserande representanter för det ryska folket: pigor och bondhustrur, soldater och livregna. Det har bara gått tre år sedan Lappo, Oravais och Sveaborgs fall. Ehrström deltog för övrigt själv som 18-årig regementskommissarie i 1808–1809 års svensk-ryska krig. Ändå spårar man ing-

en animositet eller förbehållsamhet mot Ryssland och ryssarna. Ehrström är öppen för och varmt intresserad av den ryska kulturen, inte minst den folkliga. Det är bl. a. detta som gör dagboken djupt märklig, läsaren kommer i konkret och nära kontakt med den ryska vardagen för 170 år sedan. Flyktvägen österut går över småstäder och bondbyar med staden Vladimir som största anhalt. Ehrström är angelägen om att hålla sig till universitetets vagnar och personal för att inte som utlänning råka illa ut bland misstänksamma bybor. Kosten utgörs av svartbröd och kålsoppa. Över den enahanda mathållningen (kål, kött, gurka) hade han för övrigt beklagat sig redan i Moskva före flykten.

Det pågående kriget gör sig naturligtvis ständigt påmint i dagboken. Sårade från slaget vid Borodino förs genom Moskva. Fångar av olika nationaliteter sitter hukande och tigande i en kyrkby. Ehrström gör iakttagelsen att de polska fångarna ser särskilt rädda ut. "Ryssarnas hat till dem är vida större än till fransoserna. De skulle önska alla polacker döden." Men kriget finns bara i bakgrunden och ger skildringen puls. Det är de vardagliga iakttagelserna och scenerna som dominerar.

Hur såg då en rysk bondby ut i den 21-åriga österbottnings ögon? Det första som en besökare möter innan han stiger in på bygatan är byns skyddshelgon, antingen på en påle eller i ett litet bönehus. Husen ligger på rad med gavlarna mot gatan. Större fönster finns för det mesta i övervåningens gavelväggar. Ehrström påpekar att gårdarnas nummer anges på skyltar och att brandredskapen har en iögonenfallande placering. Brunnarna är placerade på bygatan. Mat och dryck kan man köpa eller bli serverad i vissa gårdar.

Ehrström finner det ryska bondejordbruket primitivt. Gödsling, dikning och gårdsgårdar lär inte praktiseras. Tröskningen sker inte med hela spannmålsförrådet på en gång utan successivt hela vintern igenom. Sedan kärvarna torkats i ria, sker tröskningen på blotta jorden utomhus. Säden rensas genom kastning. "Ofördelaktigheten med att på detta sätt förfara med spannmålen behöver jag ej omnämna. På hösten innan jorden hunnit frysa blir säden alltid blandad med sand, vilket vi under vår resa noggsamt fått erfara."

Även den ryske bondens stuga hyser ett skyddshelgon, som besökaren bör betyga sin vördnad. Maten kokas i lerkrukor. "Då något skall kokas måste ugnen först eldas och sedan all veden är nedbrunnen till glöd insätts grytorna och ugnen

tilltäpps." Krukorna saknar handtag och lyfts in i och ur ugnen med hjälp av en speciell gaffel. Husbondfolket sover på ugnen eller på en lave tätt under taket.

Erik Gustaf Ehrströms dagbok är en fängslande läsning. Mycket värdefulla är de direkta jämförelser författaren gör mellan ryskt och nordiskt liv. Språkmannen Ehrström ger informativa översikter av bruket av t. ex. tilltalsord, namnskick, hövlighetsfraser och svordomar på ryska språket. Jämförelser med förhållanden i Sverige och i det svenska språket utfaller här till ryskans fördel. Ehrström fann förhållandet vara det motsatta när det gällde de materiella förhållandena.

Christman Ehrström har försett dagboken med ett instruktivt förord, med en kort biografi över sin förfader och med en kommentar till den del av Ryssland, som dagboken behandlar, utifrån vår tids verklighet, grundad på en resa 1982 till vissa av flyktvägens anhalter.

Mats Hellspong

Ulf Högberg: Svagårens barn. Ur folkhälsans historia. Liber förlag. Stockholm 1983. 240 s., ill.

Ulf Högberg arbetade i slutet av 1970-talet som allmänläkare i södra Afrika. Upplevelserna av sjukdomsförhållanden i ett u-land gav honom impulser till att sätta sig in i motsvarande förhållanden i det förindustriella Sverige. Resultatet har blivit denna bok, som kan rekommenderas till den, som vill skaffa sig kunskaper om äldre tiders farsoter och epidemier i vårt land, deras orsaker, utbredning och botande.

Högberg ger värdefulla översikter av t. ex. smittkoppor, malarians, leprans, rödsotens, kolerans och tuberkulosens härjningar i landet. Även problematiken kring spädbarns- och mödradödlighet belyses insiktsfullt. Däremot saknas en presentation av digerdödens historia. Författaren strävar systematiskt efter att sätta in sjukdomarna i ett socialt och kulturellt sammanhang.

Övergången från rörligt jägarsamhälle till bofast jordbrukarsamhälle var ur hälsovårdssynpunkt en kritisk process, eftersom en anhopning av människor, om än blygsam, alltid förr skapade förutsättningar för spridning av sjukdomar. Problem med vattenförsörjning och avfall uppstod tämligen omgående. Likaså växte barnkullarna och basfödan tenderade att bli mer enahanda.

En av Högbergs teser är att de medicinska åtgärderna trots allt haft en begränsad betydelse för det slutgiltiga nedkämpandet av de farliga epidemierna. Viktigast var den successivt förbättrade näringssituationen, därnäst de hygieniska framstegen. Den förbättrade näringssituationen illustreras i intressanta siffror: Stockholms skolbarn visar en genomsnittlig längdökning på 15 cm och en viktökning på 12 kg från 1883 till 1950. Könsmognaden har stadigt sjunkit, menopausåldern lika stadigt höjts. Medellängden, som i princip låg stilla från förhistorisk tid till 1800-talets mitt, har därefter stigit med en decimeter.

Anhopningen av folk i ohygieniska bostäder underlättade sjukdomsspridningen. Typexempel är rödsotens härjningar bland soldaterna i armén och flottan. De flesta farsoter fann sina offer bland de fattigaste på landsbygden eller i städernas slumratade bostadskvarter. Ett intressant undantag är polion, som sprits sedan vattenhygienien i städerna blivit så god, att den immunitet, som spädbarn tidigare fått genom lätt infekterat vatten, upphört att gälla. Därför kom polion på 1900-talet att främst drabba äldre barn och högre socialklasser.

Högberg tecknar också en bild av den svenska hälsovårdsapparatus uppkomst och utveckling. Denna utveckling har skett förhållandevis snabbt och effektivt, manifesterad t. ex. i den framgångsrika vaccineringen mot smittkoppor i början av 1800-talet. En huvudtanke är att framgångarna skulle vara beroende av den protestantiska kyrkans tidigt utbyggda rikstäckande infrastruktur men också av den redan på 1700-talet allmänna läskunnigheten i landet, även den ett resultat av den protestantiska ideologin.

Till bilden av kyrkans roll hör också sockenprästers mer eller mindre framgångsrika utövande av medicinska tjänster, inte till fullo markerat av Högberg. Men kyrkan stod också på flera sätt hindrande i vägen för hälsovårdsbefrämjande åtgärder. Högberg framhåller hur den fördömande synen på utomäktenskapliga förbindelser medverkade till mödra- och spädbarnsdödligheten. Han tecknar också en bild av motsättning mellan läkare och präster i nykterhetsfrågan under 1800-talet. Här ger han dock en överdriven bild. Visst fanns det på sina håll ett prästerligt motstånd mot den folkliga nykterhetsrörelsen under 1800-talets slut. Men den tidiga nykterhetsrörelsen, den Wieselgrenska måttlighetsrörelsen, leddes ju till stor del just av statskyrkans präster.

En annan av Högbergs teser är amningens stora betydelse. Dels som preventivmedel, för att förhindra eller försena nya graviditeter, dels för att den ger spädbarnen viktiga näringsämnen och antikroppar som skyddar mot infektioner. Amningsvanorna förefaller ha varit viktigare för spädbarnens överlevnad än föräldrarnas socialgruppstillhörighet.

Ulf Högbergs bok är en lättillgänglig översikt, skriven med patos. Man skulle önska att han återkommer till ämnet, kanske med en fördjupad koncentration till sjukdomarna i ett socialhistoriskt perspektiv. Boken förefaller nu en aning snabbt skriven. Den har vissa språkliga inadvartenser, en förkortning som "p. g. a." gör ett slappt intryck ofta återkommande i löpande text. Litteraturlistan innehåller en del felaktigheter, det är onödigt störande med inkonsekvens i alfabetsordningen. Noter och citat är inte genomgående korrekta. En viktigare invändning är att författaren allt för ofta bygger på lättillgänglig men också lättviktig och ibland tendentiös litteratur. Ibland saknas till synes självklara verk. Varför inte utnyttja t. ex. Brita Zackes avhandling om koleran i Stockholm 1834 för kolerakapitlet?

Till sist några sakliga invändningar. På s. 104 påstås att fosterbarn under 1800-talet togs om hand mot ett engångsbelopp, varefter fosterföräldrarna hade intresse av att genom barnets död slippa kostnader. Det är inte sant, i varje fall inte för Allmänna Barnhusets utackorderade barn. Där fick fosterföräldrarna betalt i efterskott och kvartalsvis, år för år.

På s. 183 omnämns klagomål från resande i lappmarken på 1700-talet över svårigheten att få tag i brännvin. I början av 1800-talet rådde däremot svår alkoholism bland samerna, vilket skylls på birkarlarnas framfart. Men birkarlarna hade vid denna tid varit försvunna från lappmarken i två sekel.

Engelska sjukans utbredning på 1700- och 1800-talet liksom en nedgång i amningsbenägenheten förklaras med mödrarnas utarbete, som medgav föga tid för spädbarnsvård. Men varför skulle utarbetet ha ökat från 1600-talet till 1700-talet? Jag tror att det är Ulf Högbergs personliga moraliska engagemang, som ibland leder honom till vissa överdrifter eller väl kategoriska påståenden. Men jag vill samtidigt gärna betona att jag funnit hans bok mycket lärorik och intresseväckande.

Mats Hellspong

Kulturen 1983. Red. av *Anders W. Mårtensson, Britta Hammar, Astrid Sörensen och Claes Wahlöö*. Lund 1983. 200 s., ill. —

Kulturen 1984. Red. av *Anders W. Mårtensson, Britta Hammar, Astrid Sörensen och Lars Westrup*. Lund 1984. 190 s., ill.

Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige var tidigt ute med en viss tematisering av innehållet i sina årsböcker, man började redan 1951 med temat Keramik. Sedan följde en serie årsböcker fram till 1973 som behandlade föremåls-kategorier under titlar som Tid, Bok och skrift och Ölets käril. Under 1970-talet behandlade man olika perioder och deras artefakter under titlar som Epok: Renässans och Mera 1800-tal. Så kom en fin volym kallad Brukat och glömt 1981 och jubileumsårets 1000 år 1982, varefter man återgått till föremåls-teman med volymerna Ljus och lycka 1983 och Eldstad och värme 1984. Det är över dessa sistnämnda några reflexioner här kommer att framföras.

Det finns åtskilligt som talar för tanken att koncentrera årsböckernas innehåll. Man kan uppnå en bättre försäljning av den enstaka årgången, man kan locka medarbetare att ta upp ämnen som annars aldrig skulle bli behandlade, man åstadkommer på sikt en bättre täckning av ämnesområdet, man kan, inom temat, blanda större och tyngre bidrag med kortare opretentiösa notiser och man kan låta årsboken direkt ansluta till ett större utställningsprojekt. Men det finns också nackdelar. Det är viktigt att de teman som utväljs är meningsfulla. Man måste se till att ett valt tema får en något så när hygglig täckning. Det är också viktigt att se till att medarbetarna får tid och möjlighet att sätta sig in i de företeelser som skall behandlas, annars är det stor risk att resultatet blir mindre njutbart.

De båda aktuella årsböckerna är på vanligt sätt i huvudsak författade av medarbetare vid Kulturen och illustrerade med bilder av föremål ur Kulturens samlingar. Bildkvaliteten är hög och den typografiska utstyrseln tillfredsställande.

Däremot är kvaliteten på de ingående bidragen högst varierande och troheten mot tema-rubriken ibland tveksam, liksom de ansträngningar som nedlagts på att låta innehållet fullständigt eller åtminstone något så när täcka rubriken. Man saknar en mångkunnig och enväldig redaktör som kunde ha sovrat bland bidragen, redigerat dem och föreslagit kompletteringar. Därtill är det obe-

tingat så att 1983 års bok är mera sammanhållen, intressantare och mindre okunnig än 1984 års, vilket gör det angeläget att medan tid är varna för den inslagna vägen.

Ljus och lykta innehåller en utmärkt uppsats av Sigfrid Svensson om utvecklingen, och andra goda bidrag av Anders W. Mårtensson om Lunds gatubelysning, av Nils Nilsson om ljussaxen, av Gunilla Eriksson om ljus på det dukade bordet, av Maria Cinthio om medeltida fynd av ljus och lampor, av Maj Fehrman om fotogenlampan och av Eva Kjerström-Sjölin om ljusstöping i hemmen, och dessutom kortare, lustiga notiser av Oscar Reuterswärd om GAN:s tankar kring solfångare, av museets fotograf Lars Westrup om magnesiumblixens betydelse för fotografering och av Claes Wahlöö om fotogelstakar.

Mindre väl genomarbetade är bidragen om elbelysningen i hemmen (viktig del av temat), om fabrikstillverkning av ljus, om betlyktor, och direkt dåligt det om ljusets nytta och farlighet. Ett avsnitt, det om linjearbetena i Sydsverige, har knappast under temat att göra. Saknas på ett påtagligt sätt gör diskussioner om hur många ljus av olika typer som behövdes för att upplysa rum av olika storlek och den därmed sammanhängande förkärleken för användande av speglar och prismor i samband med ljus. Stadsgas som ljusgivare inomhus "lyser" helt och hållet med sin frånvaro i denna bok.

I bägge årsböckerna medverkar en författare med funderingar kring dialekttermer hämtade från Dialekt- och ortnamnsarkivets i Lund samlingar. Dessa bidrag blir meningslösa och särskilt i 1984 års årgång smått löjliga därför att författaren inte vet vad de ord han drar fram betyder och innebär. Detta är att beklaga, då idén egentligen är mycket bra, om än samtidigt mycket krävande. Några exempel: Ugnen i bastun heter *galt*, men inte för att den liknar en gris. Eldstaden är inte nedsänkt och kallas *gruva* för att askan inte skall flyga kring. *Rörspisen* är inte en öppen spis, utan en kakelugn utan kakel. *Sättugnar* är inte sammanfogade av järnhällar som a priori har reliefbilder. *Vindugnen* är inte en variant på sättugnen. *Bakladdare* som namn på sättugnen behöver inte ha lånats från en gevärstyp. *Isefärg* måste förklaras som ett låneord från danskan.

Eldstad och värme innehåller flera utmärkta uppsatser av Nils Nilsson om bondska spisar på Kulturen och järnspisens introduktion. Men varför presenteras inte sättugnarnas, järnkaminernas

och kakelugnarnas variationer på liknande sätt? De enda typer som fått vara med är kakelugnsinsatser och olika sparspisar, som presenteras av Eva Kjerström-Sjölin och Maria Cinthio. Gunilla Eriksson skriver om veilleuser, utmärkt bra, medan presentationerna av centralvärme, termosar och lånande av eld är mindre väl studerade. Två av årsbokens uppsatser faller helt utanför temat och de återstående två handlar om värmande klädesplagg, vilket väl får anses höra hemma här. Vad som i denna del helt saknas är gasvärme, som haft betydelse i städerna, och fotogenkaminen, som varit av ytterligt stor betydelse ända fram till vår egen tid både i städerna och på landet. Man saknar också någon diskussion om hur mycket bränsle som gick åt för normalfastigheten och hur detta framskaffades.

Jonas Berg

Rune Bunte, Sven Gaunitz & Lars-Erik Borgegård: **Vindelns**. En norrländsk kommuns ekonomiska utveckling 1800–1980. Vindelns 1982. 410 s., ill.

Vindelns kommun omfattar Degerfors socken och ligger strax ovanför Vindelns sammanflöde med Umeälven, så att det finns två stora vattenleder genom kommunen. Denna har ägnats en stor monografi av annorlunda slag än de gängse sockenhistorikerna. Författarna är drivna ekonomhistoriker och kulturgeografer. De har bildat kärnan i "Degerforsgruppen" vid Umeå universitet, tillsatt sedan kommunen uttryckt önskemål om ett forskningsprojekt kring sin historia. Ett samarbete etablerades 1967, och kommunen har lämnat ekonomisk och praktisk hjälp i den grundforskning som förutsattes. Arbetet har alltså tagit 15 år, och det är beundransvärt att det förts i hamn – dessutom med ett så gediget och nydanande resultat. Omkring 40 studenter har skrivit seminarieuppsatser om Vindelns inom projektets ram och ytterligare ca 10 seminarieuppsatser nyttjas av författarna. Också åtskilliga studiecirkelar i socknen har producerat underlag. Detta stoff jämte forskarnas mycket stora egna material gör att resultaten vilar på en solid grund. – För en etnolog är det dock litet nedslående att notera att författarna inte tycks ha funnit fram till bearbetningen av de stora etnologiska Bjurforsundersökningarna i samband med kraftverksbyggen inom kommunen. De publicerades 1962 i flera stencilerade band. Materialet förvaras

på riksantikvarieämbetet; slutrapporten finns bl. a. på länsmuseet. Ämbetets omfattande "sjöregleringsundersökningar", som långt ifrån alltid gällde blott arkeologi, är sorgligt bortglömda.

De tre författarna har samarbetat intimt och t. o. m. avstått från att redogöra för vem som skrivit vad. Några skarvar syns inte, allt är genomarbetat utifrån en gemensam idé och teoretisk ram. Redovisning och referenser är oklanderliga, typografin genomarbetad trots ett myller av bilder, diagram, tabeller, fakta- och definitionsrutor samt fristående citat ur urkunder. Kommunen kan vara nöjd med sin stora satsning. Verket torde knappast, inte minst genom sin typografi, möta läsmotstånd hos någon. Så skall populärvetenskap skrivas!

Bokens uttalade syfte är att analysera "bondesamhällets ekonomiska utveckling, anpassning och förvandling under 200 år", vilket också uppfylls. Detta innebär att även demografi och sociala förhållanden berörs, liksom en del institutioners historia. Arbetsteknik beskrivs delvis, utifrån de ekonomiska konsekvenserna. Medvetet har de kulturella förhållandena däremot skjutits i bakgrunden, eftersom man menat att dessa ändå ägnas utrymme i lokala tidskrifter. Ett så traditionellt ämne som byggnadskultur ägnas därför bara en sida, medan t. ex. seder och bruk, kosthåll, dräkt och folklore inte berörs. Författarna har infört begreppet *fokuserad historia* för sitt sätt att angripa lokalhistorien, nämligen att sätta den ekonomiska sfären i centrum och att relatera historien till omvärlden, så att anpassningsmekanismerna och dessas följder framträder. Det innebär också att man betonar de långa perspektiven.

Men – metodiken har en brist. Den medvetna nedtoningen av vardagslivet i kombination med traditionen inom författarnas vetenskapliga discipliner gör att de knappast med ett ord berör halva befolkningens sysslor. *Kvinnorna* omtalas nästan bara när de utför betalt arbete eller jobbar i gårdsbruket. Låt gå för att hemsysslor inte rymmer så mycket av utveckling – ett nyckelord i framställningen – men även reproduktion är produktion. Hela den informella kvinnliga ekonomin i form av hushållsarbete, barnvaksbytte, storbyk och storbak tillsammans med grannkvinnorna, äggförsäljning till nabor, textil hemslöjd etc. förblir förborgad för läsaren. Här har den "etnologiska" källkategorin *munlig tradition* ett kraftigt försprång. Man förbigår också en rad blygsamma manliga (och kvinnliga?) biinkomster som bärplockning,

nävertäkt, kvastbindning och liknande papperslösa näringar, som torde ha förekommit.

Boken har flera centrala teman, föga beaktade i de flesta lokalhistoriker. Det viktigaste är det antydda sambandet mellan lokal, regional, nationell och även internationell nivå. De kopplingar som behandlas är de ekonomiska och politiska. Centraldirigering från stat och kommun integrerar lokalsamhället i makrostrukturerna, eller snarare tvärt om. Den enskildes svar på åtgärderna är gradvis anpassning: man byter yrke, övergår till pendling, ändrar arbetsmoment i hushållet, bonden lägger om produktionen. I stort kännetecknas Degerfors av en seglivad miniekonomisk struktur. Det traditionella jordbruket var anpassbart i sin kombination med skogsbruk, och 1800-talets förhållanden kvardröjer i mångt och mycket till 1950. Mekaniseringen slår då igenom i jordbruket. Maskiner köptes ofta kollektivt, vilket medförde vanskligheter när delägare lade ner driften. Genom att investeringar och maskiner måste förräntas, framvingas en specialisering: antingen jordbruk eller lönearbete. Också småbruken får nu mjölköverskott, vilket innebär ett definitivt farväl till kvardröjande spår av självhushåll. Samtidigt försämras lönsamheten, något som kompenseras av tillskottsjord för de kvarvarande gårdarna. Även inom andra sfärer inträffar en rad förändringar, vilket gör att vi kan tala om ett avgörande brott mot "äldre tider". Skogsbruket rationaliseras med helårsarbete som följd. Grunden för kombinationsjordbruk rycks undan. Fisket minskar i betydelse. Framför allt innebär ökad skolgång och bilens utbredning att familjen och byn bryts sönder som fungerande sociala enheter. Bättre utbildning medför att den livliga inre omflyttningen byts mot pendling eller inflyttning till tätorter inom eller utom distriktet med dessas serviceerbjudanden och högre löner. Avfolkningen tilltar.

Bland politikerna fanns en strävan efter att satsa på industri för att ersätta de försvunna arbetsplatserna inom jordbruket. Sekundärt antogs servicejobb uppstå för att hålla industrin i gång, men serviceföretagen i tätorterna tog även över en del av bondehushållens arbetsuppgifter och undergrävde sysselsättningen där.

Andra politiska åtgärder var, förutom inrättande av yrkesskolor, bl. a. stödformer som företagarförening, AMS, lokaliseringstöd och flyttningsbidrag.

Det sagda får exemplifiera två viktiga drag i framställningen: en ofta intrikat analys, byggd på

många faktorer, och ambitionen att föra skildringen ända fram till i dag.

Sambandet mellan de olika nivåerna penetreras också betydligt längre tillbaka i tiden. Tjärbränning var redan omkr. 1840 ett karaktistikum för bygden. Naringen låg lämpligt till i årscykeln. Varan kunde lätt fraktas i tunnor på älvarna ned till Umeå. Nästan hälften av socknens bönder deltog under 1800-talets senare hälft, senare ökade de egendomslösas arbetsinsats. Via tjäran kom bygden faktiskt att inlemmas i världshandeln tidigare än i svensk ekonomi; först vid sekelskiftet blev Degerfors på allvar beroende av inhemska konjunkturförändringar. Nyckelpersonerna i hanteringen var lanthandlandena, som också fungerade som uppköpare av tjära. De utgör typexempel på entreprenörer i socialantropologisk mening och står som värdiga representanter för handelskapitalismen. Det tillhör bokens förtjänster att poängtera handelsmännens viktiga roll i bygdens liv; förvisso gäller det inte bara Degerfors. De svarade i hög grad för kapitalackumuleringen i lokalsamhället. I Degerfors satt handlandena också på de viktiga posterna i kommunens administration fram till 1880-talet, då tjänstemän och prästerskap fick ökat inflytande. Efter rösträttsreformen 1909 blev även bönderna politiska makthavare i större utsträckning.

Andra skogsprodukter var pottaska – produktionen var betydande kring 1840–50 – och framför allt sågade varor. Skogsindustrin byggdes upp av såväl lokala entreprenörer som den etablerade finansvärlden (Dicksons herostratiskt ryktbara Baggböle såg låg i socknen). Ända upp till 2/3 av de vuxna männen arbetade vintertid i skogen. Under barmark kunde man sedan tjäna goda pengar i sågverken.

Också tillverkningsindustrin innebar förstas ett inlemmande i större ekonomiska strukturer. Det dröjde dock länge innan något hände. Först kring 1910 uppstod småindustri, vars avsättning var lokal. Ofta var produktionen i gång bara delar av året (hur många etnologer känner till det?). Tjugo år senare uppstod industri i modern mening, och ungefär 1965–1975 förmådde industrin uppväga förlorade jobb inom basnäringarna.

Det har redan framgått att en av idéerna med boken är att urskilja vad överhetens beslut haft för följd för samhälle och inbyggare. Ämnet kan ses som ett eget tema. Det är här ofta fråga om helt andra arter av centraldirigering än vad etnologer behandlar. Myndigheterna arbetar inte bara med

diktat utan också med morötter: bidrag, lån, borgen o. dyl. Kanske skall inte 1800-talets nödhjälp vid missväxter räknas dit men definitivt t. ex. statsbidrag för dikning. Åtskilliga sådana medel föll ut ungefär 1840–1869 samt framför allt från 1890 och medförde nyodling. Många inspirerades också till dikning på egen bekostnad. Frostläntheten avtog och över huvud taget bidrog arbetet till jordbrukets framsteg. Senare kom flera andra förordningar om anslag för förbättring av jordbrukets villkor.

Ett område där lagbestämmelserna betytt mycket är ägostyckningen. Bestämmelserna om avsöndring liberaliserades 1881, vilket underlättade för handelsmän och bolag att förvärva mark. År 1896 bestämdes att bönderna kunde avstycka skog från sin fastighet, vilket medförde att de fick kapital och kunde rationalisera.

De senaste decenniernas detaljreglering av jordbruket har förstas påverkat lönsamheten och därmed strukturen inom naringen. Ett enda exempel: 1973 års bestämmelser om minimileverans av mjölk tvingade en del småbönder att lägga ned sitt bruk.

Andra teman som behandlas ingående är t. ex. kapitalbildning och investeringsobjekt (vägar, järnväg, flottningsanläggningar, serviceföretag m. m.), rationalisering och produktutveckling, den kommunala samhällsplaneringen (småindustri, turism, sovstadsstatus i förhållande till Umeå och Vännäs) samt de lokala tätorternas utveckling.

Det torde ha framgått att de processuella förloppen intresserar författarna särskilt. Genom att tillämpa ett långt perspektiv kan man ofta urskilja en ”uppbyggnadsfas” innan en utlösande händelse sätter utvecklingen i gång. Andra gånger består processen enbart av små, successiva förändringar. Lokalsamhällets ekonomiska hemlighet består i närvaron av råvara och arbetskraft, medan förädlingen ofta ligger i utomstående händer.

*

Naturligtvis kan läsaren fråga sig vad det finns för anledning att ägna omfattande spaltutrymme åt en lokalhistorik över en obetydlig inlandskommun. Jag menar dock, med författarna, att Degerfors i ett historiskt perspektiv kan representera stora delar av det nordsvenska inlandet vad gäller demografi, näringsliv och samhällig utveckling. Genom att beskriva företeelserna i monetära och politiska termer nås en generalisering. *Jämförelser* blir därmed möjliga.

Exemplifieringen ovan vill visa bredden i be-

skrivningen och sättet att teoretiskt och metodiskt gripa sig uppgiften an. Översikter och förklaringar ersätter detaljerna. Här har etnologerna en del att lära i sina studier av lokalsamhällen. Lärorikt är även att studera källorna och bearbetningen av dessa. Med stor energi har författarna sparat upp arkivaliskt material och utvunnit väsentlig information. Det tycks finnas hur mycket siffermaterial som helst bara man letar. Nu kan de *lokala* konjunkturerna urskiljas och därmed den materiella levnadsnivån. Sådant omtalas annars vanligen bara i svepande ordalag. — Huruvida tolkningarna

na sedan ”stämmer” kan jag inte uttala mig om. Försöket är i varje fall gott. Men kanske hamnar man snett ifråga om levnadsnivån genom att den informella ekonomin inte nås, familjeliv och närmiljö inte behandlas? Den ensidiga satsningen på hårddata känns en aning främmande för en etnolog. Gräsrotsperspektivet har fått vika för vidvinkelektivets bild, möjligen med förvrängningar i periferin. En kombination av ekonomisk-historiskt och etnologiskt synsätt förefaller vara idealet.

Göran Rosander

KORTA BOKNOTISER

Acke Ericsson: Litteratur om Albo härad. Skånes bibliografi 4. Skånes Bibliografiska Sällskap. Malmö 1984. 251 s.

I serien Skånes bibliografi, utgiven av Skånes Bibliografiska Sällskap, har sedan starten 1981 i rask följd fyra av planerade 20 regionalförteckningar publicerats, nu senast Litteratur om Albo härad av bibliotekarien vid Stadsbiblioteket i Malmö, Acke Ericsson.

Ericsson, vice ordförande i Skånes Bibliografiska Sällskap och utgivare av den årliga *Litteratur om Skåne* sedan 1974, har för sina insatser som engagerad och dokumenterat skicklig bibliograf belönats med bl. a. Malmö stads kulturpris 1979. Bakom den till recension föreliggande förteckningen av hemmahäradet ligger ett mångårigt insamlingsarbete, påbörjat redan 1969; alla hastverk är honom suspekta.

Albo härad utgör en del av Österlen med Stenshuvud som förnämsta natur- och turistattraktion. Det omfattar — för att citera inledningen — socknarna Andrarum, Brösarp, Eljaröd, Fågeltofta, Ravlunda, Rörium, Sankt Olof, Södra Mellby och Vitaby, vilka numera ingår i Simrishamn och Tomelilla kommuner.

Berömda är Brösarps natursköna, fredade backar, Andrarums röda slagghögar, minnen från förindustriell tid. Märklig är Sankt Olofs medeltida vallfartskyrka, helgad åt Olof den helige. Känt är Ravlunda med P2:s skjutfält på heden; högt belägen kyrkan, i vars skugga Fritiof Nilsson Piraten funnit ro under en gravskrift, till vilken skådelystna vallfärdar långväga ifrån.

Den över 3 000 titlar omfattande förteckningen har förts fram t. o. m. maj 1984. Denna ambition till trots är korrekturtilläggen i den löpande nummerföljden förvånansvärt få. Redovisningen omfattar inte bara tryckt utan även stencilerat material och bygger på en noggrann genomgång av monografier, samlingsverk, årsböcker, tidskrifter och dagspress. För de senaste tio åren har den egna dokumentationen för Skånelitteratur varit

till stor hjälp, likaså Malmöbibliotekets Skånesamling och klipparkiv. Volymen av genomgången skånsk hembygdsperiodica och excerperade Österlensidningar är imponerande. Även andra Skånetidningar har rådfrågats; sedan 1972 har samtliga bevakats.

Acke Ericssons bibliografi, som täcker allt utom filosofi och matematik, gör ett synnerligen vederhäftigt intryck. Ingenting tycks ha lämnats åt slumpen. Kompletterande information ges i talrika, pregnanta annotationer samt förebildliga innehållsanalyser, exempelvis de till Herdaminnets Alboavsnitt (60–61).

Inte bara för lokalhistorikern utan även för många andra är den framlagda bibliografin en guldgruva. Folklivsforskaren finner här rika källor att ösa ur. Så rymmer avdelningen religion och kyrkohistoria sextioalet separata presenterade titlar om Olofskulten och Sankt Olofs källa. Men även andra ämnesgrupper såsom kyrklig konst, konsthantverk och dräkthistoria samt äldre resenärers skildringar erbjuder mycket av intresse.

Särskilt rikhaltig är avdelningen Folkliv med dess varierade utbud: bebyggelse och byggnadsvård; näringsliv och kosthåll; kvarnar och möllor — allmänt och efter ort; samhälls- och familjeliv; folketro och folksägner; seder och bruk etc. — exakt 200 titlar. Varför emellertid näringsliv och kosthåll brutits in mellan bebyggelse och möllor, har recensenten svårt att förstå; sannolikt en följd av bibliografiskt s. k. nytänkande på senare tid, ty i förf:s Skånelitteratur ansluter sig möllorna naturligt till avdelningen bebyggelse och byggnader. Samma schema har de hittills publicerade regionalbibliografierna följt.

Efter fel får man söka med ljus och lykta. Tveksam kan man ställa sig till titelupptagningen av Burenhults arbete om Götalands hällristningar (866), vars första del har titeln på svenska, den andra emellertid på engelska, vilket endast framgår av undertiteln. Korrekturläsningen har till synes varit effektiv, den komplicerade satsen till trots (se dock 496 och 850: författarnas namn). Inte

heller har uppenbara luckor i förstone påträffats. Nytrycket 1982 av Uldalls arbete om Danmarks medeltalderlige kirkeklokker (612) har kanske medvetet utelämnats som oväsentligt; den redovisade originalutgåvan är tillfyllest. Av samma skäl har säkert också några i och för sig mindre relevanta referenser om Bredarör i Carl-Axel Mobergs Kivik-vägledning (904) uteslutits.

Glädjande är, att recensentens tidigare framförda önskemål om en tydlig karta över det bibliograferade området denna gång tillgodosetts. Att kyrkomarkeringarna bortfallit har förf. själv beklagat.

Acke Ericsson och Skånes Bibliografiska Sällskap önskas fortsatt til lykke!

Sven G. Sjöberg

Mora. Ur Mora, Sollerö, Venjans och Våmhus socknars historia. I. Redigerad av *Täpp John-Erik Pettersson*. Utgiven av Mora kommun. Mora 1984. 627 s., ill.

Efter sju års förberedelser har nu första delen av ett planerat 5-bandsverk om Mora storkommun utkommit. Dess tillkomstshistoria går emellertid tillbaka till förra hälften av 1950-talet då man började planera utgivning av en sockenhistorik över Mora. Så småningom utkom också några häften i disparata ämnen. I början av 1977 tillsattes dock en ny redaktionskommitté för ett historieverk som avser att omfatta alla socknarna i Mora storkommun, dvs. förutom Mora även Sollerö, Venjan och Våmhus. Man beslöt nu också att istället för häften utge de olika bidragen i form av böcker. Så småningom engagerades kulturhistorikern Täpp John-Erik Pettersson som redaktör för verket.

Tillsammans med redaktionskommittén har Pettersson knutit ett stort antal medarbetare till sig. Ambitionen har varit att skapa en historik med väl genomarbetade bidrag av bestående vetenskapligt värde. Varje artikel är därför i allmänhet försedd med utförlig notapparat och de långa bibliografierna vittnar om att man försökt beakta det mesta eller åtminstone det väsentligaste som skrivits rörande artikeln ämne. Trots kravet på vetenskaplig sorgfällighet så har redaktionen lagt stor vikt på läsbarheten så att verket kan utnyttjas av en vid läsekrets. Boken är tillkommen för och genom skattemedel finansierad av Mora storkommuns invånare och artiklarna är därför skrivna, som redaktionen uttrycker det, "på ett sådant språk, att de kan läsas och förstås av var och en". Redaktionen har intagit en närmast språkpuristisk hållning och få främmande ord eller onödiga specialtermer har smugit sin in i texten. Jag kan inte se att innehållet förlorat något i akribi för det.

Innehållsligt är boken traditionellt upplagd. Målsättningen har varit att täcka såväl natur- som kulturhistorien inom området. De första hundra sidorna upptas av naturhistoriska aspekter. Ragnar Lannerbro inleder med en geologisk översikt. Därefter följer det botaniskt avsnitt

författat av Arne Granerot. Förutom växtekologiska aspekter är det huvudsakligen kärlväxter som behandlas. Kapitlet avslutas med en artförteckning och som bilaga återges växtarternas namn på de olika sockendialekterna. Bortsett från ett kapitel om fåglar av Björn Cederberg har faunan i övrigt fått stå över denna gång. Måhända kommer andra djurgrupper att behandlas i kommande delar.

Därefter vidtar de kulturhistoriska kapitlen. Lannerbro återkommer med ett arkeologiskt avsnitt. Nils och Inga Friberg skildrar därefter befolknings- och bebyggelseutvecklingen inom kommunens socknar fram till tiden omkring storskiftet. Ortnamnshistorikern Bror Lindén behandlar i anslutning till detta utförligt bebyggelsenamnen och deras härledning. Man hade önskat att by- och sockenböcknamnen kunde ha fått plats i detta sammanhang. Men det är kanske något man kan vänta sig i ett av de kommande banden?

Av direkt etnologiskt intresse är Gösta Bergs, Göran Rosanders och Bengt Ankarloos bidrag. Berg gör en exposé över jakten och fisket i gången tid, Rosander skildrar som väntat herrarbetet och Ankarloo ger en redogörelse för 1600-talets häxprocesser i Mora. Medan Bergs kapitel är en utvidgning av ett föredrag som tryckts i "Från kulturdagarna i Bonäs bygdegård 1979" och Ankarloo i stort sett sammanfattar ur sin avhandling från 1971 är Rosanders bidrag i många stycken nyskrivet och baserat på mycket nytillkommet material.

Närmare 200 sidor av boken utgörs av en mycket detaljerad beskrivning av Mora kyrka och Oxbergs kappell. Kapitlet, som skrivits av konstvetaren Mats Bergman, utgör samtidigt ett avsnitt i serien "Sveriges kyrkor". Kravet på att täcka alla socknar, vilket annars genomsyrar bokens övriga kapitel, har av naturliga skäl inte kunnat tillgodoses här. I stället avser man att beskriva de andra sockenkyrkorna i de kommande banden. Kopplingen till "Sveriges kyrkor" gör kapitlet lite tråkigt att läsa med så gott som enbart konsthistoriska aspekter beaktade. Alla detaljer beskrivs omständligt och utförligt. Texten blir närmast en kommenterad katalog över inrednings- och exteriördetaljer. Kyrkobesökarna däremot lyser så gott som helt med sin frånvaro. Knappast några social- eller kulturhistoriska aspekter behandlas i sammanhanget. Varken folklivet eller sedvänjor i anslutning till kyrkan berörs överhuvudtaget. Personhistoriska uppgifter återges emellertid i det herdaminne som författats av Gösta Hansson och som avslutar boken.

Illustrationer har fått ett stort utrymme i boken. Redaktionen har vinnlagt sig om att spåra tidigare ej publicerade bilder ur privatsamlingar och arkiv. Det ingår också ett mycket stort antal nytagna fotografier. Man har även givit plats för en hel del färgbilder som med hjälp av den moderna tekniken blivit mycket bra återgivna. Inte minst tack vare illustrationerna, tillsammans med den påkostade typografiska utformningen, har verket fått ett synnerligt läckert utförande. Kommunen har ställt sig som ekonomisk garant för upplagan och priset har därför kunnat hållas nere. Det gör alltså skäl för beteckning-

en prisvärt. Kommer redaktionskommittén dessutom att hålla den utlovade utgivningstakten med ett band vart annat år kan man inte annat än avundas kommuninvånarna i Mora.

Ingvär Svanberg

Göte Brink: Fönster åt gården. Tidens förlag 1981. 146 s., ill.

Dens.: I takt med tiden. Dito 1984. 136 s., ill.

Arbetarrörelsen och dess olika grenar har ju numera på olika sätt blivit väl dokumenterade, främst kanske deras organisationshistoria. Så också hyresgäströrelsen, där eländiga bostadsförhållanden och hårda hyresvillkor långt fram på 1900-talet bidrog till dess framväxt. En mångårig medarbetare, Göte Brink, har nu i två synnerligen läsvärda böcker skildrat utvecklingen i arbetarstadsdelen Landala i Göteborg under de första åren av 30-talet. Det var en tid av depression och arbetslöshet, där samhällets skyddsnet mot svält och ren misär var svagt utvecklat. Livet, särskilt vintertid, i de små, kalla och ohyresbesmittade lägenheterna var hårt, även om de för staden så typiska landshövdingehusen ansågs som ett stort steg framåt jämfört med den tidigare kåkbebyggelsen.

Brink har följt en familjs öden och på saklig grund men i litterär form givit glimtar av vardagslivet under krisåren, där intervjuuppgifter från ännu levande landalaborgett stoffet. I hans utformning är det kulturhistoria på hög nivå, där han inte blott återger faktaunderlaget utan också lyckas förmedla atmosfären och stämningen från denna tid för blott femtio år sedan, men ändå så oändligt avlägsen i dagens perspektiv. Skildringen kompletteras med många utmärkta och distinkta teckningar av författaren. Nu är allt detta borta, och den forna gemenskapen i fattigdomen har förbytts i "den fyrkantiga anonymitetens välstånd" i de moderna huskolosserna.

Landala är ju inte unikt som arbetarstadsdel varken i Göteborg eller i vårt lands övriga städer och samhällen. Just därför kan Brinks skildring sägas ha ett allmängiltigt värde som en fin illustration till en epok i vår socialhistoria.

Gösta von Schoultz

Viktor Gustafson: Jaktminnen från Dalarnas finnskogar. Med förord och kommentar av *Gunnar Brusewitz.* Nordiska museet. Stockholm 1984. 151 s., ill.

Viktor Gustafson (1857–1932) har för mig blott varit ett namn i den svenska skidsportens tidiga historia. Hade han inte börjat sin tävlingskarriär så sent – han var nära 50 år! – hade han säkert nått ännu större framgångar. Även Viktors hustru Ida var skicklig tävlingsåkare liksom barnen, av vilka två blev svenska mästare (se Dalarnas Hembygdskbok 1983, s. 63).

De bästa åkarna i skidsportens barndom hade en bak-

grund som renskötare och skogskarlar. Detta stämmer också på Viktor Gustafson, som var uppvuxen på ett skogstorp och som själv blev skogsvaktare. Av denna bok framgår också att han var en formidabel jägare. Boken består av minnen nedskrivna på 1910-talet, vilka främst behandlar Gustafsons egna barndomsupplevelser men även en del äldre lokala muntliga jakttraditioner, främst förmedlade genom fadern, också han en ivrig jägare. Boken skulle möjligen med större rätt ha hetat Jaktminnen från *Värmlands* finnskogar, eftersom huvuddelen av skildringen kretsar kring ortnamn just sydväst om gränsen mellan Dalarna och Värmland, orter som Gustafström och Älvshyttan för att inte tala om de mer välkända Råmen, Lesjöfors och Gåsborn.

Läsaren får följa den unga torparpojken på jakt efter räv, hare, rovfågel men först och främst tjäder och orre, som tycks ha funnits i obegripligt stort antal i dessa skogar. Jakt på varg, björn och älg skildras främst i form av äldre lokala berättelser. Skildringen är livfull och ofta intressant om än ibland något monoton.

Det kan inte hjälpas att en modern läsare blir en smula betryckt av att sida upp och sida ner läsa om ett systematiskt dödande av allt levande som dyker upp i skogen, från rävar och harpaltar till mårdar, ormvrårar och tranor. Skogen uppfattades som ett outtömligt skafferier. Varje hökbo skulle rivras ned och ungarna spikas upp på lagårdsväggen. Motiven till allt jagande är en kombination av att bidra till kosthållet, att skaffa sig skottpengar och de rent idrottsliga prestationerna. Att de senare är väsentliga framgår av att författaren föredrar skjutandet av skogsfågel framför den – om man får tro skildringen – oerhört effektiva metoden att sätta upp flakgiller för fåglarna.

Det är jakten, och då särskilt jakten med bössa, som dominerar skildringen. Emellanåt skymtar drag i den mellansvenska finnmarkskulturen fram. Man har bastu på torpet och kan litet finska. Det råder en intressant rivalitet mellan skogsmännen om jaktmarker och fiske-sjöar, som ibland tar sig hårdhänta uttryck. Jägare av finsk härstamning anses besitta magiska kunskaper, som man tillgriper i kampen om jaktbytet. Jaktstadgan har ibland mer ett teoretiskt intresse.

Ett intressant inslag är rimmandet kring minnesvärda jaktäventyr, vars lokale mästare var Per Jonsson, allmänt kallad Dresk Per. Men han tycks inte ha varit ensam utövare av konsten, vi träffar honom bl. a. i samband med en rimmarduell med en stadsbo. Vad vi ser här är ett slags folklig improvisationsdikt, som praktiserades vid särskilt minnesvärda tillfällen och ibland bevarades åt eftervärlden, besläktad med de gamla kalasens leverrim och grötrim.

Boken är illustrerad med Viktor Gustafsons egna färgglada teckningar från ungdomen, mycket charmerande i sin naiva konstlöshet. Gunnar Brusewitz har skrivit ett instruktivt och levande förord och kompletterat texten med zoologiska och kulturhistoriska kommentarer av största värde.

Mats Hellspong

Maj Nodermann: Från Altranstädt till Delsbo. Bildtryck och bonader med Carl XII. Nordiska museet. Stockholm 1984. 48 s., ill.

Entusiasmen i dag för krigar- och hjältekonungen Carl XII är väl inte påfallande stor. Så har det som bekant inte alltid varit, som lundensare kommer jag väl ihåg hur teaterföreningen Scenia den 30 november spelade Strindbergs Carl XII samtidigt som 30-novemberkommittén arrangerade sitt fackeltåg. Två olika aktiviteter kring samma person, men med omvända förtecken. När Maj Nodermann i sin forskning har rört sig kring den unge kungen så resulterade det först i uppsatsen *Idol-symbol och vängåva i fält*, Livrustkammaren nr 16: 8 1983. Det var en betraktelse i samtidens stora uppskattning av Carl XII, både den inhemska och den utländska, och i hur denna uppskattning resulterade i en mängd mer eller mindre trovärdiga avbildningar.

I *Från Altranstädt till Delsbo* går Maj Nodermann igenom ett rikt material av grafiska blad, förut delvis obeaktat eller okänt. Hon visar hur Carl XII från segern vid Narva år 1700 och långt in på 1800-talet har varit en av våra mest avbildade kungar. Visserligen har flertalet av dessa bilder inte någon starkare anknytning till hans verkliga utseende. Men detta spelade ju inte så stor roll, eftersom ändå enbart ett fåtal kom i direkt kontakt med honom. Kungaporträtt, liksom t. ex. helgonbilder, har ju framför allt betydelse som fetisch. I Carl XII:s fall är detta speciellt märkbart när man ansåg att hans "osårbarhet" kunde föras över på den som bar en bild av honom i form av en ring eller ett grafiskt blad.

De officiella, eller kanske snarare officiösa, bilderna av Carl XII tycks ha funnits i stort antal i hela Europa. I Sverige var väl försättsbladet till 1703 års bibel (Carl XII-bibeln) den vanligaste inspirationskällan.

Maj Nodermann visar hur Carl XII i de folkliga bilderna ställs samman med andra kända och omtalade krigare, Eugen av Savoyen, Fredrik den Store, Tsar Peter m. fl., men också med de tre vise männen. Anledningen till dessa motivs popularitet kan t. ex. vara ovanlig styrka, folklig enkelhet, förmåga att klara äventyr osv. Man kan föreställa sig hur berättelserna om Carl och andra "hjältar" var vanliga bland folket och hur kraften och förmågan hos dessa blev större och större ju längre tiden gick.

Gustaf Reuter i Delsbo har i flera stugor målat konungen och Maj Nodermann har kunnat påvisa förlagorna. Carl XII som krigare markeras vanligen med namn och ofta också vers. Så småningom tycks Reuter inte ha brytt sig om sina förlagor utan bara målat en rytterbild och satt dit namnet Carolus. Så stor var alltså magin att det kunde räcka med enbart kungens namn vid en bild för att den skulle få äsyftad verkan. När en av de heliga tre konungarna också framställs som Carl XII, dock utan minsta likhet med kungen, så är det mer kuriöst. Finns det en folklig förankring eller är det också då enbart fråga om namnmagi?

Märklig är predikstolen i Åre kyrka, Jämtland, där Carl XII:s bild (efter bladet i bibeln) är likadant målad i de fyra för evangelisterna avsedda fälten. Eftersom bibelsticket är i halvfigur är Carl skildrad på samma sätt på predikstolen, det gör att han enbart fyller halva höjden i varje fält. Effekten blir smått komisk: där står han och tittar ut genom fönstergluggar, vända åt olika väderstreck.

Maj Nodermanns forskningar i den bildvärld, som finns bevarad i gårdar och på andra håll i nedre Norrland, har ännu i alltför liten del blivit publicerade. *Från Altranstädt till Delsbo* är en början på det stora arbete, som hon har påbörjat och som det är viktigt att hon får genomföra.

Claes-Göran Forsberg

Ödesjulen i Lemmeshult 1868. En etnologisk studie av *Christine Billing, Helene Ehriander, Jan Garpenhus* och *Helena Holmkrantz*. Skrifter utgivna av Örkelljunga hembygdsförening. 13. [Örkelljunga] 1985. 92 s., ill.

Att domböckerna då och då används som källa för att återuppspela ett drama eller ge exempel och tidsskildringar känner vi väl till. Men någonting spännande håller på att ske i sättet att hantera detta ofantliga och rika källmaterial. Jörn Svenssons analys av ett småländskt morddrama år 1906 "Anna Johansdotter's död" är ett exempel, där domboksskildringen får ligga till grund för ingående genomlysning av det sociala samspelet och där Jörn Svensson t. o. m. vågar kasta strålkastaren åt en annan gård: där borde länsman ha granskat om mördaren fanns i huset.

På etnologiska institutionen i Lund har några studenter arbetat med ett annat morddrama, som ägde rum i Lemmeshult i Norra Skåne 1868. Deras arbetsmetod är tidskrävande, men har gett en intressant belysning av ett drama, inte bara sett med samtidens eller eftervärldens ögon utan också en granskning av hur traditionen omarbetar ett material.

Utgångspunkten var ett tidningsreferat i Engelholms tidning 27/12 1930 och en minnestavla bevarad i hembygdsstugan över den mördade Hanna Pålsson. Tidningsreferatet i sin tur går tillbaka på intervjuer och minnesanteckningar av offrets broder.

Studenterna har kartlagt såväl mordoffrets som gärningsmannens levnadslöpp så långt sig göra låter med hjälp av kyrkomaterial, lagfarter och dombokens berättelser. De har försökt ge en sammanhängande skildring av "Boven Per Pålsson":s liv och personlighet – och lyckats rätt väl. "Oäktingen", som före tioårsåldern blir utslängd ur hemmet av styvfadern, tvingas till lösdriveri.

Efter konfirmationen börjar han idka handel, som inte ger tillräcklig utkomst. Kitte-Pelle börjar småstjäla. Han blir dömd flera gånger – tredje gången till livstid. Han släpps 1868 och återvänder hem. Han lyckas inte få arbete – året är ett missväxtår. Det året, på själva julaf-ton, skjuter han flickan som han förälskat sig i och känner sig försmådd av.

Kitte-Pelle döms på nytt till livstids fängelse. Han får nåd 1894 och blir villkorligt frigiven och bosätter sig i en backstuga i Mörkahult, där han lever mycket tillbaka-draget, innan han flyttar till kommundgården – dåtidens ålderdomshem, där åldringarna fick arbeta på gården så gott de kunde. Han tycks ha levt ett lika stillsamt och tillbakadraget liv där som i backstugan.

Han dog 1914. Han fick en hederlig begravning.

Mordet återberättades i en rad tidningar 1868. Författarna har granskat pressreferaten och sett hur tidningarna knyckt av varandra och broderat vidare. Pressklippen har säkerligen varit en viktig källa i folktraditionen-sägenbildningen.

Författarna har efterlyst de minnesbilder som finns

kvar i bygden och fått fram 14 meddelare. Deras upp-gifter kan då jämföras med det samtida officiella, skriftliga materialet, liksom de samtida pressreferaten. Bro-dern till offret har dessutom lämnat två redogörelser, en i domstolen och en 62 år senare. Jämförelserna är mycket intressanta. Av de fyra moment i dramat, som författarna plockat ut och ställt bredvid varandra i tidsaxeln, ser vi mycket tydligt hur senare källor förenklar och förvanskar bilden av gärningsmannen.

”Ödesjulen i Lemmeshult” är ett bra exempel på hur fruktbart det gränsöverskridande samarbetet mellan tra-ditionellt rättshistoriskt material och etnologisk forsk-ning kan bli. Ovannämnda arbete av Jörn Svensson hade anlagt ett sociologiskt synsätt. De fyra författarna till ”Ödesjulen i Lemmeshult” antyder avslutningsvis att det sociala nätverket gör att ingen egentligen kunde gå emot majoriteten – om det nu funnits skäl därtill. En sociologisk analys av samma drama skulle sannolikt ge ytterligare en intressant aspekt på lemmeshultsdramat.

Gunnel Hedberg

Vill du komplettera din Rig-serie?

Äldre årgångar eller enstaka häften
kan beställas till låga priser.

Ring eller skriv till

Rigs expedition

Nordiska museet, 115 21 Stockholm
tel 08/22 41 20

Aktuella böcker från **NORDISKA MUSEET**

Anläggarminnen

Red av Mats Rehnberg

Svenskt liv och arbete nr 32.

Pris: 60:—

Sigurd Erixon

Byar, gårdar och hus under Bjärka-Säby

Red av Göran Rosander

Pris: 160:—

Ingrid Bergman, Sofia Danielson, Eris R Erlandsson, Ingrid Frankow

Hedvig Ulfsparre och Gästriklands textila slöjd.

Pris: 65:—

Maj Nodermann

Från Altranstädt till Delsbo

Bildtryck och bonader med Carl XII

Pris: 24:50

Lena A:son Palmqvist, Eva Fägerborg, Karin Lindvall, Annette Rosengren

4 × Töreboda — aspekter på ett småsamhälle

Pris: 93:—

Fataburen 1984

Nordiska museets och Skansens årsbok behandlar detta år industrialismens skede — en fortsättning på 1982 års Fatabur.

Pris: 110:—

Priserna exkl moms.

Genom bokhandeln eller direkt från

NORDISKA MUSEET

Bokförmedlingen

115 21 STOCKHOLM

tel 08/22 41 20

Nya böcker från

NORDISKA MUSEET

Anläggarna

En studie av yrkesvillkor och yrkeskultur i väg- och vattenbyggnadsbranschen

av *Barbro Bursell*

Nordiska museets Handlingar 102. Pris 150:—.

Anläggarna har i bokstavlig mening lagt grunden till det industrisamhälle vi har idag. Med hjälp av levnadsskildringar och intervjuer skildras de speciella arbetsvillkor och levnadsförhållanden som anläggarna levat under på 1900-talet och som lagt grunden till en egen arbetsgemenskap och yrkeskultur.

Jaktminnen från Dalarnas finnskogar

av *Viktor Gustafson*

Med förord och kommentar av Gunnar Brusewitz.

Pris 150:—.

Viktor Gustafson (1857–1932) skildrar upplevelser av jakt och natur i Säfsnäs från 1860-talet fram till sekelskiftet. Skildringen är på många sätt originell och en av de få skildringar som inte ses ur en privilegierad sportjägares perspektiv. Istället får vi följa en ung pojke som med alla sinnen upplever jaktsituationens hela atmosfär och som har förmåga att förmedla sina spännande möten med skogens alla djur.

Gården i den förindustriella staden

En studie i stadsbebyggelsens regionala variationer

av *Jan Granberg*

Pris 85:— (Nordiska museet i distribution).

Undersökningen bygger på uppgifter i brandförsäkringar till gårdar i svenska städer under året 1828 och syftar till att ge en helhetsbild av stadsbebyggelsen med alla dess variationer ifråga om materialval och byggnadssätt.

Priserna exkl moms.

Genom bokhandeln eller direkt från

NORDISKA MUSEET

Bokförmedlingen

115 21 Stockholm

tel 08/22 41 20